

Mir Rəhim Vilai

Cənubi Azərbaycanda Milli Azadlıq Uğrunda Demokratik Mətbuatın Mübarizəsi

(1945-1946-cı illər)

İÇİNDƏKİLƏR

Milli azadlıq hərəkatının inkişafı və demokratik mətbuat

Milli Hökumətin siyasi, iqtisadi və mədəni reformlarının yerinə yetirilməsində demokratik mətbuatın mübarizəsi

İrənin demokratikləşdirilməsi uğrunda

İmperializmə qarşı və İrəni despotizmi əleyhinə hərəkatın mahiyyəti haqqında

Cənubi Azərbaycanda Milli Azadlıq Uğrunda Demokratik Mətbuatın Mübarizəsi

(1945-1946-cı illər)

İkinci dünya müharibəsi dövründə alman faşistlərinin İrandan SSRI-yə qarşı təxribatçılıq və hücum təhlükəsini ləğv etmək məqsədi ilə Sovet hökuməti 1921-ci il Sovet İran müqaviləsinə əsasən İran torpaqlarına müvəqqəti olaraq Qızıl Ordu hissələrini göndərirdi.

Qızıl Ordunun xilaskarlığı nəticəsində ölkədə antifaşist və demokratik hərəkət genişləndi. İranın zindan və sürgünlərindən azad olunmuş azadlıq sevən və mübariz oğulların əli ilə ölkədə demokratik təşkilat və cəmiyyətlər yaradıldı.

1941-ci il sentyabr ayının 20-də Tehranda Hizb Tudeyi İran (İran Xalq Partiyası) təşkil olundu. Onun rəhbərliyi altında İran fəhlələrinin həmkarlar ittifaqı yaranıb fəaliyyətə başladı.

Hizb Tudeyi İranın mübariz mətbuatı olan «Siyasət», «Mərdom», «Rəhbər», «Zəfər» və s. qəzetlər nəşr olundu.

1941-ci ildən Azərbaycanda da Hizb Tudeyi İranın Azərbaycan təşkilatı təşkil edilərək fəaliyyətə başladı. Təbrizdə «Azərbaycan ziddifaşist cəmiyyəti», «Azərbaycan cəmiyyəti», «Azərbaycan fəhlələrinin Həmkarlar İttifaqı», «Azərbaycan zəhmətkeşlər təşkilatı», «Kanun demokrasiya Azərbaycan» (Azərbaycan demokratiya ocağı) və s. mütərəqqi cəmiyyət və təşkilatlar yaradıldı.

Hərəkətin yüksəlişi ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycanda Fars və Azərbaycan dilində antifaşist və demokratik mətbuatın sayı artmağa başladı.

Təbrizdə «Xavəreno», «Fəryad», «Təbriz», «Şahin». «Əxtər şimal», «Vətən yolunda», «Azərbaycan ulduzu», «Azərbaycan», «Yumruq», «Ədəbiyyat səhifəsi», Ərdəbildə «Cövdət», «Yumruq», Urmiyədə «Qızıl Əskər» və s. qəzetlər nəşr olundu.

Faşizmə və daxili irticaya qarşı xalq kütlələrinin mübarizəsi genişlənirdi.

Qızıl Ordunun alman faşizmi üzərindəki yeni yeni qələbələri mübarizədə İran xalqlarını ruhlandırır.

Hizb Tudeyi İranın rəhbərliyi altında fəhlələr, zəhmətkeşlər öz yaşayış vəziyyətlərini yaxşılaşdırmağı, 8 saatlıq iş günü və sığorta qanunları verilməsini, kəndlilər isə torpaq islahatı keçirilməsini, ölkədə qanun əsası möcibincə əyalət və vilayət əncümənlərinin seçilməsi və s. hüquqlarını tələb edirdilər. Ölkənin hər yerində fəhlələrin siyasi iqtisadi tətiləri, mitinq və nümayişləri, kəndlilərin isə zalım feodallara və jandarlara qarşı torpaq uğrunda hərəkəti genişlənərək böyük bir qüvvəyə çevrilirdi.

Müharibənin nəticəsində İranda istibdad hökuməti yıxılmış olsa da onun mahiyyətində heç bir dəyişiklik əmələ gəlməmişdi. 13-cü məclis nümayəndələrinin hamısı və 14-cü məclis seçilənlərin əksəriyyəti imperialistlərin əlaltıları və böyük mülkədarlar idilər.

Bir sözlə, ölkədə iyirmiillik mənfur istibdadın yerini «ondan daha həris olan Süheyliyə, Təbəyyünlər, Həkimilər, Saedlər və Sədrüləşraflar tutmuşdular»².

Mürtəcə hakim dairələr imperialistlərin iradəsini yerinə yetirərək xalq kütlələri üzərində zülm və təzyiqli artırır. Azadlıq və demokratiya uğrunda İran zəhmətkeşlərinin mübarizə hərəkəti qüdrətli bir qüvvəyə

çevrilmişdi.

Azərbaycan xalqı yenə də yerli feodal və kapitalist istismarından başqa imperialistlərin və hakim dairələrin milli zülm və işgəncəsinə məruz qalmışdı. Şəhərlərdə və kəndlərdə polis və jandarmların cinayətləri həddini aşmışdı. Demokratik mətbuat bağlanır, cənubda Hizb Tudeyi İranın təşkilat və klublarına hücumlar təşkil edilirdi.

İran xalqlarının demokratiya və azadlıq tələbləri, şikayət və teleqramlarına İran dövləti silahla cavab verirdi.

Xalqın mərkəzi hökumətə və xarici imperialistlərə qarşı etirazlı çıxışları, mitinq və nümayişlərinə güllə və sərnizə ilə cavab verilirdi.

Ölkədə gündən günə artan işsizlik, yoxsulluq, zülm, istismar və hüquqsuzluq narazılığı daha da şiddətləndirdi.

İranın dövlət başçısı Saed xalqın artan narazılığı və mübarizəsinə etinasız yanaşaraq, xalq kütlələri üzərində təzyiqli davam etdirirdi.

Bütün bunlar göstərirdi ki, xalqın gücü ilə azadlığa nail olmaq mümkün idi.

İranda demokratik hərəkatı boğmaq üçün irticanın hərtərəfli hücumu keçdiyi bir dövrdə onlara sarsıdıcı zərbə endirmək və İranda azadlığın təmin edilməsi üçün Azərbaycanda inqilabi dayaq mərkəzi yaratmaq ən mühüm bir vəzifə kimi qarşıda dururdu.

Sovet Ordusunun Alman faşizmi və Yapon militarizmi üzərində çaldığı ümumdünya tarixi qələbəsi beynəlxalq şəraiti demokratiya və azadlıq cəbhəsi xeyrinə kökündən dəyişdi, imperializmin müstəmləkə sisteminə sarsıdıcı zərbə endirdi. Məhz buna görə də o, kapitalist ölkələrində fəhlə hərəkatının artmasına, müstəmləkə və asılı ölkələrdə milli azadlıq hərəkatının genişlənməsinə səbəb olduğu kimi, bütün İranda və eləcə də Azərbaycanda xalq hərəkatının yüksəlişinə qüdrətli təkan verdi.

Azərbaycanda sürətlə inkişaf edən demokratik hərəkat imperializmə, daxili irticaya, feodal zülmünə, istismara, istibdad quruluşuna qarşı mübarizə aparan bütün demokratik və vətənpərvər qüvvələri özünün vahid bayrağı altında birləşdirərək, bunları qəti mübarizəyə aparan bir firqənin yaradılması zərurətini meydana çıxartdı. .

Belə bir firqə — mübarizədə mətinləşmiş Azərbaycan xalqının istək və arzularının təcəssümü olaraq, ölkənin iqtisadi ictimai həyat ziddiyyətlərinin zəmini şəraitində 1945-ci ilin sentyabrında yaradılmış olan Azərbaycan Demokrat Firqəsi oldu.

1 və 2 Bax: Seyid Cəfər Pişəvəri, «21 Azər», 1961-ci il.

Milli Azadlıq Hərəkatının İnkişafı və Demokratik Mətbuat

Azərbaycan Demokrat Fırqəsi özünün məramını, məqsədini, qərar və göstərişlərini vaxtlı vaxtında kütlələrə çatdırmaqdan ötrü, habelə bütün xalq kütlələrini öz bayrağı altında birləşdirib qəti mübarizəyə aparmaq üçün xalqın başa düşəcəyi bir dildə mətbuat nəşr etməyi qərara aldı.

Proletariatın dahi müəllimi V. İ. Lenin «Nədən başlamalı?» adlı məqaləsində siyasi qəzetin əhəmiyyəti haqqında yazmışdır: «...bizə hökmən siyasi qəzet lazımdır. Siyasi orqan olmasa, qarşımıza qoyduğumuz vəzifə, yəni siyasi narazılıq və protest ünsürlərinin hamısını bir yerə toplamaq, bunların vasitəsi ilə proletariatın inqilabi hərəkatını canlandırmaq vəzifəsi əsla yerinə yetirilə bilməz»¹.

V. İ. Leninin həmin müddəasını əldə rəhbər tutan Azərbaycan Demokrat Fırqəsi: yarandığı gündən iki gün sonra, yəni 1945 ci il sentyabrın 5-dən etibarən Azərbaycan dilində «Azərbaycan» adlı qəzet nəşr etməyə başladı.

1. «Azərbaycan» qəzetinin 1—82 ci nömrəyə qədər müdiri Ə. Şəbüstəri,
2. 83—151 ci nömrəyə qədər müdiri Əhməd Musəvi;
3. 152—246 ci nömrəyə qədər müdir və redaktoru Fəthi Xoşkənabi.
4. 247—4 (293) cü nömrəyə qədər müdir və redaktoru İsmail Şəms;
5. 5 (294)—82 (371) ci nömrəyə qədər redaktoru Fəthi Xoşkənabi.

Qəzet Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin orqanı olaraq təhririyyə heyəti vasitəsi ilə nəşr olunurdu. Dörd nömrəyə qədər həftədə iki dəfə, iki səhifədən, 5 ci nömrədən gündəlik nəşr olunmuşdur. 45 ci nömrədən etibarən 4 səhifədən ibarət 5 min nüsxə, sonralar isə 7 min tirajla çap edilmişdir.

Azərbaycan xalqının son yarım əsrlik inqilabi hərəkatının zəmini üzərində yaranmış Azərbaycan Demokrat Fırqəsi Azərbaycan xalqının əsas həyati tələblərini özünün mübarizə şüarları qərar verərək həmin siyasi, iqtisadi və mədəni tələbləri «Azərbaycan» qəzeti vasitəsi ilə də həyata keçirməyə, müvəffəq olmuşdur.

«Azərbaycan» qəzeti zəhmətkeşlərin coşğun inqilabi qüdrətinə arxalanaraq geniş xalq kütlələrini firqənin şüarlarını həyata keçirmək uğrunda, xalq hakimiyyəti uğrunda qəti mübarizəyə qaldırdı.

Qəzetin keçdiyi bütün şanlı mübarizə yolu Azərbaycan xalqının milli azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda apardığı tarixi mübarizəsi ilə sıx surətdə bağlı olmuşdur.

Bunu iftixarla qeyd etmək lazımdır ki, 1945-1946 cı illərdə Azərbaycanda demokratik hərəkatın inkişafı dövründə «Azərbaycan» qəzeti bu mübarizənin bayraqdarı kimi çıxış etmiş və doğma Azərbaycan dilində çıxan bütün demokratik mətbuata istiqamət vermişdir.

Kütlələri vahid təşkilatda birləşdirərək milli azadlıq uğrunda mübarizəyə qaldırmaqda demokratik mətbuat Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin əlində möhkəm və etibarlı silah olmuşdur.

V. İ. Lenin mətbuatın vəzifələri haqqında danışarkən demişdir: «Qəzet yalnız kollektiv təbliğatçı və kollektiv təşviqatçı deyil, habelə kollektiv təşkilatçıdır»².

Demokratik mətbuat sırasında «Azərbaycan» qəzeti həqiqətən təbliğatçı və təşviqatçı olmaqla bərabər, firqənin proqramını və qarşısında duran aktual gündəlik məsələləri həyata keçirməkdə kollektiv təşkilatçılıq rolunu da ifa etmişdir.

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin 1945 ci il 12 şəhrivər (3 sentyabr) tarixli müraciətnaməsində Azərbaycan xalqının istək və arzusu belə ifadə edilmişdir:

«Azərbaycan torpağında dörd milyon yarımından çox bir xalq yaşayır, onlar özlərinin qəmiyyətlərini təşxis vermişlər, özlərinə məxsus dilləri və ayrı bir adab və rüsumları vardır. Bu xalq deyir ki, biz istəyirik ki, İranın istiqlaliyyətini və tamamiyyətini hifz etməklə bərabər öz daxili işlərimizi idarə etməkdə muxtar və azad olaq».³

Azərbaycan Demokrat Firqəsi sinfi tərkibindən asılı olmayaraq, bütün xalqı müqəddəs azadlıq mübarizəsində iştirak etməyə çağırırdı.

Müraciətnamədə 12 maddədən ibarət şüar irəli sürülmüşdü. Orada deyilir:

İranın istiqlaliyyət və tamamiyyətini gözləməklə bərabər Azərbaycan xalqına azadlıq verilməlidir ki, Azərbaycanın abadlaşması, maarif və mədəniyyətinin tərəqqisi üçün ümumi məmləkətin adılanə qanunlarını gözləməklə bərabər öz müqəddəratını təyin etsin. Bu fikri həyata keçirmək üçün çox tezliklə əyalət və vilayət əncümənlərini seçib işə başlamalıdır⁴.

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin qarşısında sənayenin, daxili və xarici ticarətin genişlənməsi, şəhərlərin abadlaşması, işsizliyin aradan qaldırılması, kəndli ehtiyaclarının təmin edilməsi, habelə dövlət torpaqlarının və Azərbaycanı tərk edib qaçan mülkədarların torpaqlarının (əgər onlar tezliklə Azərbaycana qayıtmaları) qeyd şərtsiz kəndlilərin ixtiyarına verilməsi kimi təxirəsalınmaz vəzifələr dururdu.

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin məqsədlərindən biri də bu idi ki, ibtidai məktəblərdə üçüncü sinfə qədər dərslər Azərbaycan dilində aparılmalı, üçüncü sinfdən yuxarı Fars dili və Azərbaycan dili ilə yanaşı tədris edilməli, milli universitet təşkil olunsun.

Müraciətnamədə Azərbaycandan alınan vergilərin yarısından çoxunun Azərbaycanın öz ehtiyaclarına sərf edilməsi və qeyri müstəqim vergilərin ləğv olunması və başqa tələblər irəli sürülür.

Firqənin 3 sentyabr tarixli müraciətnaməsində irəli sürülən məsələlər xalqın ürək sözləri olub, onun uzun illərdən bəri uğrunda mübarizə apardığı məqsəd və ideyasını özündə yığcam şəkildə təcəssüm etdirirdi. Məhz buna görə də o, Azərbaycanın şəhər və kəndlərində geniş xalq kütlələri tərəfindən böyük sevinclə qarşılandı. Bu münasibətlə də «Azərbaycan» qəzetinə yüzlərlə təbrik məktubları göndərildi. Qəzet bu haqda yazır:

«Mənlərlə azərbaycanlı Azərbaycan şəhərlərində müraciətnamə yapışdırılmış divarların qabağında toplanıb ürək döyüntüsü ilə onu axıra qədər oxudu, düşündü, alqışladı. Bu vasitə ilə səadət və azadlıq üçün yol açıldığını hiss etdi. Bu isti istiqbal və hərərətli təvəccöh göstərdi ki, tutduğumuz yol düz və intixab etdiyimiz hədəf doğrudur»⁵.

«Azərbaycan» qəzetinin səhifələrində müraciətnamənin bütün yerlərdə: təşkilatlarda, müəssisə və idarələrdə, fabrik və zavodlarda oxunub bəyənildiyini nümayiş etdirən məktublar dərc edilmişdir.

Bu zaman Azərbaycanda .Hizb Tudeyi İranın (İran Xalq Partiyası) Azərbaycan əyaləti təşkilatı fəaliyyət göstərirdi. 1945 ci ilin sentyabr ayının 7 də Təbriz şəhərində Hizb Tudeyi İranın Azərbaycan təşkilatının geniş əyalət konfransı çağırıldı. Konfrans firqənin müraciətnaməsini müzakirə edərək, onun Azərbaycan xalqının inqilabi yaradıcılıq qüvvəsinə daha düzgün yanaşdığını, Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafı üçün düzgün və əməli yollar müəyyən etdiyini yekdilliklə bəyəndi və alqışladı. Konfrans müzakirə etdiyi məsələ barədə müvafiq qərar qəbul etdi.

«Azərbaycan» qəzeti konfransın bu qərarına böyük əhəmiyyət verərək, «Güc birlikdədir» adlı baş məqaləsində yazır ki, konfrans müraciətnaməni və firqəmizin təşkili xəbərini böyük şadlıqla qarşılayıb Azərbaycan xalqının səadətini onun şüarlarında gördüyü üçün firqəmizlə birləşməyi qərara almışdır. Bu, xalqımızın birliyi və azadlığı yolunda böyük bir addımdır.

1945-ci il sentyabr ayının 17-də Azərbaycan fəhlə və zəhmətkeşlərinin həmkarlar ittifaqı da firqənin siyasi rəhbərliyini qəbul etdi. Bu, yeni yaradılan firqənin gücünü qat qat artırdı. «Azərbaycan» qəzeti «Firqəmizin tarixi işi» adlı baş məqaləsində firqə sıralarının gündən günə artdığını göstərərək belə yazırdı:

«Bu günə qədər Təbrizdə və ətraf şəhərlərdə on mindən artıq müxtəlif təbəqələrdən firqəmizin üzvlüyünə qəbul edilənlər olmuşdur. Buna əlli mindən artıq bizə mühləq olmaq istəyən Hizb Tudeyi İran üzvlərini əlavə etdikdə, geniş və böyük bir cəmiyyətin ətrafımıza toplandığını görəcəyik»⁶.

Firqədə hələl iş proqramı və nizamnamənin olmamasına baxmayaraq, ona üzv olmaq istəyənlər müraciətnamədə irəli sürülmüş şüarları qəbul etməklə firqə sırasına daxil olurdular.

«Azərbaycan» qəzeti firqənin yaradılması uğrunda böyük təşkilatçılıq işi aparırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, firqə hələ tam etibarlı ilə yaranmamışdı. Beləliklə də, «Qarşımızda duran ən mühüm vəzifə firqəmizin rəhbərliyi altında milli azadlıq mübarizəsinə hazır olduğunu isbat edən xalq kütlələrini təşkil etməkdən ibarət idi. Bu da ancaq möhkəm intizamlı və ciddi təşkilata malik ola bilən bir firqənin rəhbərliyi sayəsində mümkün ola bilərdi»⁷.

Müraciətnamənin nəşrindən sonra Azərbaycanın bütün şəhər və kəndlərində firqə təşkilatı fəaliyyətə başladı. Müəssislər heyəti tərəfindən şəhər və kəndlərə nümayəndələr göndərildi.

Bu məqsədlə müraciətnamənin nəşrindən sonra şəhrivər ayının 22-də (sentyabrın 13-də) keçirilmiş firqə banilərini ümumi iclasında on bir nəfərdən ibarət bir müəssislər komitəsi və komitənin sədrliyinə S. C. Pişəveri seçildi.

Azərbaycan xalqının öz doğma firqəsinə və azadlıq hərəkatına olan sonsuz əlaqəsi belə qiymətləndirilmişdir:

«İki kiçik daxmadan artıq olmayan «Xavərno» qəzetinin keçmiş idarəsi beş milyonluq bir xalqa rəhbərlik edən bir firqənin təsisinə kifayət edərdi. Bu, inanılmaz bir iş olsa da, həqiqətən bu heyrətamiz bir fəaliyyət bizə az bir zamanda Azərbaycanın bütün kənd və şəhərlərində firqənin komitə və şöbələrini yaratmağa imkan verdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, çox yerdə bizim nümayəndələrimiz ayaq basmadan daha əvvəl xalqın öz təşəbbüsü ilə firqə təşkilatları meydana çıxıb həmin 12 şəhrivər şüarları üzərində fəaliyyətə başlamışdı. Hətta bəzi kəndlərdə kəndlilərin hamısı istisnasız olaraq, firqə sıralarına keçmək üçün nümayəndələr seçib Təbrizə göndərməyə başladılar»⁸.

Bütün bunlar Azərbaycan xalqının milli qurtuluş uğrunda mübarizəyə hazır olduğunu göstərir və sübut edir ki, 1945—1946-cı illərdə Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatı öz məqsədi, mütəşəkkilliyi, möhkəm intizamlılığı cəhətdən keçmiş inqilabi hərəkatlardan qat qat üstün olmuşdur.

Firqənin fəaliyyəti 1945-ci il avqust ayının 1-dən başlamışdır. Gizli fəaliyyət dövrü hesab olunan bir ay müddətində (avqust ayının 1-dən sentyabr ayının 3-nə qədər) biz fəvqəladə ehtiyatla işləməli, müxalifətçilərin əllərinə bəhanə verməməli idik. Qabaqcadan, zəmin hazırlamadan leqal işə keçmək müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnə bilərdi.

1945-ci il sentyabr ayının 3-dən həmin ilin noyabr ayının 20-nə qədər olan dövrdə Azərbaycan Demokrat Firqəsi xalq kütlələrinin mübarizəsini təşkil edir, ilk partiya təşkilatlarını yaradır və onu möhkəmlətmək işi ilə məşğul olurdu.

V. İ. Lenin «Nədən başlamalı?» adlı əsərində göstərmişdir: «...indi bu saat bizim şüarımız «hücuma

keçmək» şüarından ibarət ola bilməz... partiyamızın əsil vəzifəsi bütün mövcud qüvvələri dərhal hücumla keçməyə çağırmaqdan ibarət ola bilməz, bütün qüvvələri birləşdirə bilən və hərəkətə yalnız sözdə deyil, işdə də rəhbərlik edə bilən, yəni... hər cür partlayışa yardım etməyə həmişə hazır olan və bunlardan istifadə edərək qəti döyüş üçün yararlı... inqilabi təşkilat yaratmağa çağırmaqdan ibarət olmalıdır»⁹.

V. İ. Leninin məlum göstərişini əldə rəhbər tutan firqə, düşmənləri sayıq salmamaq üçün hərəkatın əvvəllərində, hətta mitinq və küçə nümayişlərini də məsləhət görmürdü, çünki qüvvələri toplamadan düşmənlərin qüvvələri üzərinə hücum etmək olmazdı.

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin təşkili və onun müraciətnaməsinin xalq kütlələri içərisində göstərdiyi müsbət təsir İran irticasına və daxili düşmənlərə böyük bir zərbə oldu. «Azərbaycan» qəzeti bu haqda yazmışdır: Müraciətnaməmiz ətrafda olduqca dərin təsir buraxmışdır. Düşmənlərimiz, xüsusilə Tehranda İran xalqlarını ayaqları altına alan müstəbid ünsürlər onu oxuyub. titrəməyə başlamışlar.

«Azərbaycan» qəzeti öz səhifələrində firqənin şüarlarını, günün siyasi məsələlərini sadəcə ilə izah edir və işıqlandırır. Qəzet «Firqəmiz işə başladı» adlı baş məqaləsində kütlələrə xəbərlər yayaraq düşmənlərin əleyhinə qalxdıqlarını göstərir və xalqı mübarizəyə çağıraraq yazırdı ki, Azərbaycan xalqının daxili və xarici düşmənləri firqəmizin meydana çıxması ilə yarasalar günəşdən qorxan kimi qorxuya düşüb ziddimizə qalxacaqlar. Qəzetimiz bu xain ünsürlərlə şiddətli mübarizə apardığına görə, oxucular üçün fəvqəladə surətdə maraqlı olacaqdır. Bu qanlı vuruşmalarda biz hökmən qalib çıxmalıyıq, çünki yolumuz doğru və məqsədimiz müqəddəsdır¹⁰.

«Azərbaycan» qəzeti bütün xalqı, o cümlədən erməniləri, assoriləri və kürdləri, habelə, sinfi fərqləri nəzərə almadan, iyirmi illik istibdad dövründə zülm və əsarətə məruz qalmış kütlələri Azərbaycan Demokrat firqəsinin ətrafında sıx birləşməyə, mübarizə aparmağa və fəaliyyət göstərməyə çağırırdı. Qəzet bu haqda öz fikrini ifadə edərək yazmışdır ki, biz milli azadlığı təmin etmək üçün hər kəsdən fədakarlıq tələb edirik. Malik, rəiyyət, ərbab, fəhlə — hamı Azərbaycanın tərəqqi və səadəti yolunda fədakarlıqlar göstərməlidir.

Qəzet xalqı var qüvvəsi ilə milli azadlıq uğrunda düşmənlərə qarşı amansız mübarizə aparmağa çağırır və mübarizənin əhəmiyyətini kütlələrə dərinləndirən izah edirdi. Qəzet göstərirdi ki, kim azadlıq və tərəqqiyə müxalifət edərsə, o, millətimizin qəddar düşmənidir. Onunla amansız mübarizə aparmalıyıq.

«Azərbaycan» qəzeti İran xalqlarının azadlıq hərəkatını boğmaq üçün imperialistlərin əli ilə yeni bir hökumətin iş başına gətirilməsini qabaqcadan kütlələrə xəbər verir və onları mübarizəyə çağıraraq yazırdı ki, Seyid Ziya və onun tərəfdarları mister Bevin və mister İdenin sözlərini eynən təkrar etməkdədirlər. Onlar İranda güdrətli bir irtica dövləti yaratmaq və dövlətin noxtasını London siyasətçilərinin əlinə tapşırmaq niyyətindədirlər. Təzə, müasir bir İran Hitleri vücuda gətirməyə çalışırlar.

Qəzet Tehranın böyük addımlarla irticaya tərəf getməsini xatırladır, məclis və dövlətin xain ünsürlərdən təşkil edilməsini göstərməklə bərabər Yunanıstanda monarxist ünsürlərin Yunan vətənpərvərlərinə tutduqları qanlı divanlar kimi, İran dövlətinin də Azərbaycan və İran xalqlarına vəhşicəsinə divan tutacağını qabaqcadan xəbər verərək deyirdi ki, Tehran böyük addımlarla irticaya tərəf getməkdədir. Başımıza Yunan xalqının oyununu gətirmək fikrindədirlər. Məclis, dövlət və mətbuat satılmış xain adamların əlinə düşmüşdür. Bunlar vurub, yıxıb, dağıdıb öz siyasətlərini yeritmək istəyirlər.

Bu zaman İranın dövlət başında Sədr dururdu O, ölkədə zahiri demokratiyanı belə aradan qaldırmaq üçün imperialistlərin əli ilə demokratik qüvvələrə qarşı hücumla keçir, xain ünsürlərin və satqın mətbuatçıların fəaliyyətinə şərait yaradır, demokratik təşkilatlar və demokratik mətbuat vəhşicəsinə dağıdılır və tar mar edilirdi.

Qəzet quduzlaşmış İran dövlətinin irticaçı mahiyyətini geniş xalq kütlələri arasında ifşa edir, Azərbaycan xalqının ən mühüm məsələləri ətrafında diqqəti cəlb edərək İranın vəhdətini pozmadan Azərbaycan üçün milli istiqlaliyyət tələbini irəli sürürdü. «Azərbaycan» qəzeti özünün 8 sentyabr 1945 ci il tarixli 3 cü nömrəsinin «Əyalət əncüməni» adlı məqaləsində göstərir ki, əyalət əncüməni bizim qanuni

haqqımızdır. Azərbaycanlılar onu silah gücü və qurbanlar bahasına qazanmışlar. Bu günə qədər müstəbidlər, məşrutə hökumətini öz əllərində alət edənlər və azadlıq düşmənləri bizim bu haqqımızı aradan qaldırmağa müvəffəq olmuşdular. İndi dünya dəyişib demokratiya və azadlıq cəbhəsi qalib çıxmış, irtica və istibdad qüvvəsi məhv olmağa məhkum edilmişdir. Ona görə biz fürsətdən istifadə edib haqqımızı öz gücümüzlə almalıyıq.

Qəzet əncümənlər təşkilinin Azərbaycan və eləcə də İran xalqlarının həyatı üçün böyük siyasi əhəmiyyətə malik olduğunu göstərərək yazırdı ki, Azərbaycan əyalət əncüməninin böyük siyasi mənası vardır. Bu əncümən Tehran və İranın ayrı ayrı şəhərlərində baş qaldırmış irticaya və ziddi demokratik cərəyanına möhkəm bir yumruq və dişsındırıcı cavab olacaqdır.

Azərbaycan əyalət əncüməni tək Azərbaycan məsələsinin həlli deyil, bütün azadlıq məsələsinin həlli deməkdir.

Tehranda irtica ünsürləri və silahlı jandarm qüvvələri azğınlaşaraq demokratik təşkilatları işğal edir, demokratik mətbuatı bağlayır və zəhmətkeşlərin küçə nümayişlərini amansız surətdə dağıdır, demokratik təşkilatların başçılarını həbs edirdilər.

Belə bir irticai vəziyyəti Tehran qəzetləri də etiraf edirdilər. «Dünən səhər Nizami fərmandarının jandarm məmurları, Hizb Tudeyi İranın klubuna və həmkarlar ittifaqının yerləşdiyi yerə soxularaq imarəti və oralara gəlib gedən yolları işğal edib həmin təşkilatların tablolarını çıxarmışlar.

Ümumiyyətlə Hizb Tudə və fəhlələrin həmkarlar ittifaqı üzvlərindən 50 nəfərə yaxın həbs etmişlər»¹¹.

Ölkədə hökm sürən və gündən günə şiddətlənən irticanın azğınlığına qarşı hər yerdə etiraz səsləri artmağa başlayır.

Elə bu vaxt Londonda beş böyük dövlətin xarici işlər nazirlərinin konfransı keçirilirdi.

Tehranda hərbi hökumət tərəfindən onlarca demokratik qəzetlər bağlanmışdı. Bu zaman demokratik qəzetlərin nəşri qadağan edilmişdi. Belə bir vəziyyətlə əlaqədar olaraq 26 nəfər qəzet müdirinin imzası ilə London konfransına ölkədə demokratik qüvvələrə qarşı çıxış edən İran dövlətinin yeritdiyi irticai siyasəti ifşa edən bir teleqram göndərildi.

Teleqramda deyilirdi: «İranda iyirmi ildən bəri ölkəni soyan və Alman İtalyan faşistləri ilə əməkdaşlıq edən diktatura hakimiyyətinin nümayəndələri bu gün Birləşmiş Millətlərin Nizamnamə prinsipləri ilə hesablaşmayaraq süngü gücü ilə İran xalqını söz və mətbuat azadlığından məhrum etmişlər. Onlar qəzetləri bağlayır, müdirələrini həbs edirlər»¹². Teleqramda daha sonra göstərilir ki, xalqın iradəsi əleyhinə olaraq zorla tətbiq edilən bu rejimi hifz etmək üçün azadlıq və demokratiyanı ləğv etmək təşəbbüslərinə əl atılır. Teleqramı imzalayanlar yazırlar: «Biz ictimaiyyət adından qəti olaraq bu cür vəziyyətə etiraz edirik və rəsmi olaraq bəyan edirik ki, söz, yığıncaq və şəxsi əməniyyət azadlığından tamamilə məhrum edilmişik. Bu həlledici günlərdə sizi ölkədəki həqiqi vəziyyətlə tanış etməyi lazım bilirik. İranda demokratiya və azadlıqdan heç bir iz qalmadığını və bu vəziyyətlə əlaqədar olaraq xalqın ümumi qəzəbini sizin nəzərinizə çatdırmağı zəruri hesab edirik»¹³.

Azərbaycan xalqının istək və arzuları, uğrunda mübarizə apardığı müqəddəs məqsədi, İran dövlətinin ölkəni uçuruma aparması, fəlakət və bədbəxtliklərin səbəbləri, İran xalqlarının demokratiya və azadlıq tələbləri demokratik qəzetlərin səhifələrində getdikcə daha parlaq surətdə öz inikasını tapırdı.

Azərbaycan həmişə İran inqilabının beşiyi və İran azadixahlarının möhkəm arxası olmuşdur.

İran irticasının azğınlaşdığı belə bir zamanda Azərbaycan xalqı İran azadixahlarının köməyinə qalxaraq, özünün kəskin silahı olan mətbuat vasitəsi ilə düşmənləri ifşa etməklə öz mübarizəsini ucaldır və yorulmadan milli azadlıq uğrunda mübarizəni davam etdirirdi.

«Azərbaycan» qəzeti milli azadlıq uğrunda mübarizədə xalq kütlələrini möhkəm bir təşkilatda birləşdirmək yolunda təşkilatçılıq işini ardıcılıqla həyata keçirmək yolunda çalışaraq, özünün «Siyasi firqələrin iffəti» adlı baş məqaləsində yazır ki, bizim böyük və ağır vəzifəmiz bu camaatı təşkil etmək və onun iradə və qüdrətini ciddi surətdə xalq azadlığı yolunda işə salmaqdan ibarətdir.

Firqə ilk gündən etibarən firqə təşkilatının sağlamlığına, üzvlərinin möhkəm və səbatlı olmasına çalışmış, düşmənlərin və yaramaz ünsürlərin firqə sıralarına soxulmalarına qarşı sayıq olmağın zəruriliyini demokratik mətbuatın qarşısında təxirəsalınmaz və vacib bir məsələ kimi qoymuşdur. «Azərbaycan» qəzeti bu münasibətlə özünün 16 sentyabr tarixli 21-ci nömrəsində yazır ki, adamların zahiri sizi aldatmasın, başını saxlamaq istəyən düşmənləri, bəli deyən adamları əvvəldən firqəyə soxulmağa qoymayın. Biz heç kəsi zorla firqəyə yazdırmaq fikrində deyilik. Xalqın hüsn rəğbəti və əlaqəsi bizə kifayət edər. Fəqət kəndlər və şəhərlərdən sel kimi axıb gələn camaata bel bağlamalıyıq.

Firqə mətbuatında firqə təşkilatlarının möhkəm adamların əllərinə tapşırılması göstərilərək deyilirdi ki: «Firqənin əsas səngərləri gərək düzgün, düşüncəli və sağlam fikirli adamların əlinə tapşırılsın».14

Firqə üzvlərinin kəmiyyətcə deyil, keyfiyyətcə möhkəm və intizamlı olması firqə mətbuatının əsas diqqət mərkəzində dururdu. «Təşkilatımız qoy ədədcə böyük olmasın, amma intizam və istehkamca qüvvətli olmalıdır»15

«Azərbaycan» qəzeti firqə qurultayının çağırılması işində təbliğatçılıq və təşkilatçılıq rolunu bacarıqla yerinə yetirirdi.

Bu münasibətlə qəzetin nömrələrində «Firqəmizin birinci konqresi münasibəti ilə», «Firqə oyuncaq deyildir», «Azərbaycan xalqı öz tarixi vəzifəsini unutmaz», «Birinci konqresimiz», «Muxtariyyət məsələsi və əncümən əyaləti», «Firqə konqresi xalqımızın ləyaqətini isbat etdi», «Məramnaməmiz» və s. bu kimi baş məqalələr firqənin əsas məqsədini geniş kütlələrə aydın bir dildə izah və şərh edirdi.

Firqə qurultayının müzakirə və təsdiqinə verilmiş proqramda torpaq məsələsi, maarif və mədəniyyətin tərəqqisi, Azərbaycanın sənayeləşdirilməsi, habelə ticarətin düzgün yola salınması, gündən günə artmaqda olan işsizliyin qarşısının alınması, Azərbaycan xalqının öz müqəddəratına sahib olması, İranın istiqlal və azadlığının qorunması kimi mühüm siyasi məsələlər ətrafında əməli tədbirlər və mübarizə yolları göstərilmişdi.

Qəzet «Firqəmizin birinci konqresi münasibəti ilə» adlı məqalədə firqənin proqramının hazırlanmasında bütün xalq kütlələrini səfərbərliyə alır, xalqı öz fikirlərini deməyə çağırırdı.

1945-ci il oktyabr ayının 2-də Təbriz şəhərində Azərbaycanın şəhər və vilayətlərinin müxtəlif sinif və təbəqələrini təmsil edən və Azərbaycan Demokrat Firqəsinin təşkilatlarından seçilmiş 237 nümayəndənin iştirakı ilə firqənin birinci qurultayı keçirildi. Qurultayda 40 nəfər məşvərətçi səsə və 17 nəfər qonaq sifəti ilə iştirak edirdi.

Qurultayın tərkibində fəhlə, kəndli, ziyalı və sənətkarlarla birlikdə xırda maliklər və xırda ticarət adamları da var idi.

Qurultayda İran azadlığı uğrunda mübarizə aparmış məşhur adlı sanlı azadixahlar iştirak edirdilər. Bunlardan Qiyami, Kəbiri, Nurulla Yekani və s. göstərmək olar.

«Azərbaycan» qəzeti öz səhifələrində ardıcıl olaraq firqə qurultayının gedişini, nümayəndələrin çıxışlarını və orada müzakirə olunan məsələlərin məzmununu vaxtlı vaxtında kütlələrə çatdırırdı. Firqənin həyatında böyük əhəmiyyətə malik olan bu tarixi qurultayın qəbul etdiyi 48 maddədən ibarət böyük proqramda ictimai, siyasi, iqtisadi, mədəni maarif məsələləri qeyd olunmuşdu. Milli muxtariyyət, dil azadlığı və torpaq məsələsinin firqə qurultayında çox hərarətlə müzakirə edilməsi qurultayın nə qədər böyük bir əhəmiyyətə malik olduğunu göstərirdi.

Qurultayın təşkili münasibəti ilə firqə təşkilatlarından, həmkarlar ittifaqından, müəssisə və idarələrdən, xalqın müxtəlif sinif və təbəqələrindən, habelə İrənin müxtəlif şəhərlərindən yüzlərlə azadixahların təbrik teleqramları göndərilmişdi ki, bütün bunlar da oktyabr ayının 20 ə qədər qəzetin nömrələrində çap edilmişdi.

Qurultayın müzakirəsində milli muxtariyyət və torpaq məsələsi mühüm yer tuturdu.

V. İ. Lenin göstərmişdir ki: «hər bir inqilabın ən başlıca məsələsi, şübhəsiz, dövlət hakimiyyəti məsələsidir. Hakimiyyətin hansı sinif əlində olması hər şeyi həll edir... Hakimiyyət məsələsi üzərindən nə yan keçmək, nə də bunu arxa sıraya köçürmək olmaz...»¹⁶

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin və milli azadlıq hərəkatının qarşısında duran əsas məsələ Azərbaycanda xalq hakimiyyəti yaratmaq məsələsi idi.

Məhz buna görə də Azərbaycan Demokrat Firqəsinin Birinci qurultayının qəbul etdiyi proqramda inqilabın əsas məsələsi olan siyasi hakimiyyət məsələsi tam aydınlığı ilə öz əksini tapmışdır. Bu haqda firqə proqramının 4 cü maddəsində deyilir ki, məmləkətin siyasi tənəzzülünə səbəb xalqı zülmət və cəhalətdə saxlayan müstəbidlər hakimiyyəti ciddi surətdə məhv edilməlidir və bir daha diktatorluğa yol verilməməlidir.

Demokratik hakimiyyət məsələsi haqqında proqramın 6 cü maddəsində deyilir: «xalqın ümumi rəy verməsi yolu ilə məmləkətin dərdlərini qanan və onun yaralarını sağaltmaq istəyən və buna qadir olan həqiqi xalq demokratik dövləti yaradılmalıdır»¹⁷.

Azərbaycan Demokrat Firqəsi ölkədə xalq hakimiyyəti qurmaq uğrunda mübarizədə fəhlə kəndli sinfinin hegemonluğunu həyata keçirmək və bu siniflərin ittifaqının möhkəmləndirilməsi yolunda böyük səy göstərirdi.

Firqə proqramında fəhlələrin hüquqları tam parlaqlığı ilə ifadə olunmuşdu.

Fəhlələrin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsəd» ilə proqramda bu maddələr qeyd olunmuşdu:

a)-bütün ölkədə 8 saatlıq iş günü təyin edilməli və izafi işə mütənasib əlavə maddə verilməlidir;

b)-fəhlə, qulluqçu və mütəxəssislər üçün ictimai bima (sığorta) qanunu yaradılıb həyata keçirilməlidir;

v)-tezliklə xüsusi zəhmət qanunu yaradılmalıdır;

d)-bütün fəhlələrin, işçilərin hüquqları hifz olunmaq şərti ilə onlara həftədə bir gün istirahət günü, azadlıq günləri, milli bayramlarda istirahət və ildə bir ay mürəxxəslik (məzuniyyət) verilməlidir¹⁸.

Proqramda, həmçinin zəhmətkeşlərin iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, işsizliyi aradan qaldırmaq məqsədi ilə ölkədə yeni fabrik, zavod, habelə ağır sənayenin yaradılması zərurəti və onun yolları göstərilmişdi.

Azərbaycan Demokrat Firqəsi Azərbaycan xalqının ehtiyac və tələblərindən danışdıqda və onun milli xüsusiyyətlərini nəzərə aldıqda belə onu İrənin daxilində bilmiş və həmişə olduğu kimi, İrənin istiqlalıyyətini müdafiə etmişdir. Bu haqda Azərbaycan Demokrat Firqəsinin proqramının birinci maddəsində deyilir ki, Azərbaycan Demokrat Firqəsi İrənin təmamiyyət və istiqlalıyyətini müdafiə etməklə bərabər, Azərbaycanın milli və yerli xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onun iqtisadi siyasi və mədəni tərəqqisini sürətləndirmək məqsədi ilə tezliklə əyalət və şəhər əncümənləri seçkilərinə başlamağı tələb edir.

Azərbaycan Demokrat Firqəsi dahi Leninin xalqların öz müqəddəratını təyin etmək haqqındakı müddəasını dövrün ən vacib məsələsi hesab edərək, Azərbaycan xalqının siyasi, iqtisadi və mədəni maarif sahəsindəki muxtariyyətinin təmin edilməsini mühüm vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoymuşdu. Bu haqda proqramda göstərilir ki:

«İran məmləkətinin daxilində yaşayan hər bir millətin daxili muxtariyyət və öz müqəddəratını təyin etmək hüququ, əyalət və vilayət əncümənləri vasitəsi ilə təmin edilməlidir»¹⁹.

Proqramda qeyd olunmuş siyasi hərəkət xəttinə uyğun olaraq, Azərbaycan Demokrat Fırqəsi müstəmləkəçilərin təcavüzkarlığına və daxili irticaya qarşı mübarizədə fəhlələrin, kəndlilərin, şəhər xırda burjuaziyasının və digər vətənpərvər demokratik qüvvələrin vahid cəbhəsini təşkil etdi.

Öz nəzəri və əməli fəaliyyətində marksizm leninizm təlimini rəhbər tutan və proletar beynəlmillətçiliyi prinsiplərinə sadıq olan Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin proqramında ölkənin bütün zəhmətkeşlərinin imperializm və feodalizm əsarətindən azad edilməsi, İran istiqlaliyyətinin təmin olunması, bütün İranda demokratik üsulu idarənin yaradılması kimi mühüm məsələlər qeyd olunmuşdu: «İranda həqiqi azadlıq, istiqlal və demokrat üsulu idarə yaratmaq Azərbaycan xalqının ali hədəfidir»²⁰.

Qəzet qurultayın əhəmiyyəti haqqında yazmışdır ki, iki gün ərzində proqram kimi əsas bir məsələnin həlli isbat edir ki, bizim konqresimiz Mərkəzi parlament adlanan məclisdən fəaliyyət və yaradıcılıq cəhətdən təsəvvürə gəlməz bir məsafədə irəli düşmüşdür.

Birinci qurultay fırqənin proqram və nizamnaməsini qəbul etməklə bərabər fırqənin mərkəzi komitəsini və mərkəzi təftiş komissiyasını da seçdi.

Beləliklə, Azərbaycanda vahid və siyasi bir fırqə yaranmış oldu, bütün Azərbaycanda vahid bir milli cəbhə yaradıldı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda konfranslar, yığıncaqlar çox olurdu. Lakin belə bir ixtiyarata, tam və müstəqil səlahiyyətə malik olan qurultay keçirilməmişdi.

Bunların hamısı «əyalət naminə təşkil olunduqlarından ciddi təsəvvürlər tuta bilməməyə məcbur olmuşdular. Çünki əsas və prinsiplər məsələləri həll etmək əyaləti konfransların səlahiyyətindən xaric idi, halbuki bizim konqresimiz tamamilə sərbəst və əsas məsələləri müzakirə və həll etmək üçün ən ali bir mərkəz hesab olunurdu»²¹.

Qəbul olunmuş proqram və qərarları nəzərə alsaq, qurultay sadəcə yığıncaq olmayıb, «bu gün dost və düşmənlərimizin təsdiqi ilə bütün dünyada səs salan böyük hərəkətimizin nəqşə və tədbirlərini təhiyyə etməklə, doğrudan da hərbi və inqilabi bir ərkanı hərbi işini görmüş oldu. Bu cəhətdən deyə bilərik ki, konqresin sona çatması ilə milli hərəkətimiz başlanıb müntəzəm surətdə xalqı təşkilat halına almağa müvəffəq oldu»²².

«Azərbaycan» qəzeti fırqənin proqram və nizamnaməsini izah etməklə kifayətlənmirdi. Qəzet eyni zamanda bütün fırqə üzvlərini və xalq kütlələrini fırqənin şüarlarını, qurultayın qərarlarını yerinə yetirmək uğrunda mübarizəyə qaldırırdı.

«Azərbaycan» qəzeti günün ən vacib və mühüm məsələlərini öz səhifələrində əks etdirməklə xalqı və fırqə üzvlərini siyasi və nəzəri cəhətcə silahlandırır. Qəzet sadə dildə, kütlələrin başa düşdüyü, xalqın doğma dilində yazdığı üçün də geniş zəhmətkeş kütlələri tərəfindən rəğbətlə oxunur, onun sözləri isə fırqənin rəsmi tapşırığı kimi qəbul edilirdi.

N. S. Xruşşov mətbuatın əhəmiyyətini, onun başlıca ideya silahı olduğunu göstərərək demişdir: «...Silah olmadan ordu vuruşa bilmədiyi kimi, mətbuat qədər kəskin və mübariz bir silah olmadan partiya öz ideoloji işini müvəffəqiyyətlə apara bilməz»²³.

«Azərbaycan» qəzeti də milli azadlıq və demokratiya uğrunda daxili irtica qüvvələrinə və imperialistlərə qarşı mübarizədə fırqənin ən etibarlı və möhkəm ideya silahı idi.

«Azərbaycan» qəzeti ən yaxşı yazıçı və jurnalistləri öz ətrafında birləşdirə bilmişdir. Bunlardan Firidun

İbrahimi, M. Turabi, h. Xoşkənabi, İsmail Şəms, Q. Qəhrəmanzadə, Abbas Pənahi, Əhməd Musəvi və s. göstərmək olar. Firqənin sədri Pişəvəri «Azərbaycan» qəzetinin və ana dilində nəşr edilən mətbuatın təşkilatçısı olmuşdur. «Azərbaycan» qəzetində ən möhkəm və məzmunlu, dolğun məqalələr Pişəvərinin qələmi ilə yazılmışdır. O, «Azərbaycan» qəzetinə yaxından rəhbərlik etmişdir.

S. Pişəvəri qəzetin fəaliyyətini qiymətləndirərək demişdir: «Azərbaycan» qəzeti mənim nəzərimdə mübarizə silahı olduğu qədər firqə və xalq işinin də aynası olmuşdur.

Qəzet xalq kütlələri ilə öz doğma dilində danışır və özünün geniş müxbir şəbəkələri vasitəsi ilə onlarla sıx əlaqə saxlayırdı. Xalq kütlələri qəzet vasitəsi ilə demokratların məqsədini düşünürdü, Firqənin işləri, fəaliyyəti bu qəzet vasitəsi ilə geniş kütlələrə çatdırılırdı.

Hər bir oxucu Azərbaycanda, İranda və dünyada cərəyan edən tarixi hadisələrin ən gözəl ifadəsini «Azərbaycan» qəzetinin səhifələrində görüb oxuya bilər.

«Azərbaycan» qəzeti milli azadlıq uğrunda, işıqlı gələcək uğrunda mübarizə aparan kütlələrin avanqardı olan vahid partiyanın yaradılması yolunda ciddi səy göstərmişdir. Qəzet demokratik qüvvələrin təşkilində və onları vahid partiya yaradılması işinə cəlb etməkdə, partiyanın məqsəd və vəzifələrini kütlələrə çatdırmaqda, kütlələrin inqilabi şüurunun və siyasi inkişaf səviyyəsinin artmasında böyük təşkilatçılıq və təbliğatçılıq rolunu oynamışdır.

Azərbaycan xalqının arzu və istəklərini, onun milli azadlıq tələblərini həyata keçirmək uğrunda böyük mübarizə yolu keçmiş olan «Azərbaycan» qəzeti azadlıq və demokratiya işinə xidmət edən qabaqcıl medyaların tərənnümçüsü və təbliğatçısı olmuşdur. O, Azərbaycan Demokrat Firqəsinin hər gün fəhlə sinfi ilə, geniş xalq kütlələri ilə danışandili, son dərəcə qüvvətli bir silahı olmuşdur.

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin xalq sədəti yolunda, Azərbaycanın tərəqqisi yolunda nə qədər fədakarlıq göstərmiş, nə kimi tədbirlər keçirdiyini, xalqın bu firqə ətrafında toplanmış namuslu oğullarının necə kəskin və şərəfli mübarizə apardığını işıqlandıran «Azərbaycan» jurnalı yazır ki: «Azərbaycan Demokrat Firqəsinin naşiri əfkarı «Azərbaycan» qəzetinin səhifələri azadlıqla istibdad, istiqlaliyyətlə məhkumiyət, ədalətlə zülm, tərəqqi ilə irtica arasında gedən amansız mübarizənin gərgin səhnələrini gözlərimizin qarşısında canlandırır»²⁴.

Azərbaycan xalqının 1945—1946 cı illərin milli azadlıq hərəkatı dövründə dil məsələsi çox ciddi və kəskin bir şəkildə irəli sürülmüşdü. Demək olar ki, bu məsələ Azərbaycan xalqının bundan əvvəlki inqilabi mübarizə hərəkatı dövrlərində heç bir zaman 1945—1946 cı ildə olduğu qədər vüsət və kütləvi xarakter almamışdı.

Çoxmillətli ölkə olan İranda Azərbaycan xalqı hamıdan artıq imperialistlərin və İranın irticaçı hakim dairələrinin yeritdikləri sonsuz milli zülm siyasətinə və təzyiqinə məruz qalmışdır. İyirmi illik istibdad üsuli idarəsi dövründə və sonrakı illərdə də Azərbaycanın bollu sərvəti İranın irticaçı dövləti tərəfindən qarət edilmiş, onun doğma dili qadağan olunmuş, bu xalqın parlaq tarixi, milliyyəti, zəngin mədəniyyəti inkar edilərək zorla Farslaşdırma siyasəti aparılmışdır.

İranın irticaçı hakim dairələri özlərinin mənfur niyyətlərinə nail olmaq üçün Azərbaycanın qədim şəhər, kənd, dağ və çaylarının da bir neçəsinin adlarını dəyişdirmişlər. Məsələn, Urmiyə şəhərini — Rizaiyyə, Salmas şəhərini — Şahpur, Acıçay — Təlxrud və s. adlandırmışlar.

İranın hakim millətçiləri və irticaçı hakim dairələri İran mədəniyyəti, İran dili və İran milləti adı altında çıxış edərək, İranda yaşayan Azərbaycanlı, Kürd, Türkmən, Ərəb və s. xalqların dillərini, mədəniyyətini, milli varlığını həyasızcasına inkar edir və onları İran mədəniyyətinin və İran tarixinin bir hissəsi kimi qələmə verərək iddia edirlər ki:

«...Millətimiz dünya mədəniyyətinin məşəldarı olduğu bir vaxtda bizim azərbaycanlı həmvətənlərimizin

öz sair həmvətənlərindən ayrıca ədəbiyyatı və tarixi olmamışdır. Yəni tarixin bütün dövrlərində onların məhəlli dilləri də olmamışdır, əksinə, onların və əcdadlarının milli və tarixi dili Farsı olmuşdur»²⁵.

Buradan İran dövlətinin Azərbaycanlı, Kürd, Türkmən Ərəb və başqa xalqlara qarşı Fars millətçiliyi siyasəti yeritdiyi açıq və aydın surətdə görünür.

Vladimir İliç Lenin demişdir:

«Kim millətlərin və dillərin hüquq bərabərliyini qəbul və müdafiə etmirsə, hər cür milli zülmə və ya hüquq bərabərsizliyinə qarşı mübarizə etmirsə, o, marksist deyildir, o hətta demokrat da deyildir»²⁶.

Azərbaycan Demokrat Fırqəsi və onun mübariz mətbuatı yarandığı gündən marksizm leninizm mövqeyində duraraq düşmənlərin bütün yalan, əsaslı olmayan, dəfələrlə deyilib çeynənmiş müddəalarından daşı daş üstə qoymamış, onu darmadağın etmişdir.

Bu münasibətlə qəzet özünün «Dözülməz cinayət». adlı məqaləsində yazmışdır ki, Azərbaycan milləti dünyanın ən qədim və mədəni xalqlarından biridir. Azərbaycanın üç min ildən artıq parlaq tarixi vardır. Onun bütün dünya ədəbiyyatında görkəmli yer tutan şairləri var, belə böyük bir xalqın özünə layiq tarixi, milliyyəti, dili və ictimai xüsusiyyəti vardır. Bu dil, ana dilimiz, hacı Mirzə Həsən Rüşdiyyənin dediyi kimi, Azərbaycan dilidir. Bu dil beş milyondan artıq nüfuzu olan qəhrəman, mübariz və azadixah bir xalqın dilidir.

İranın irticaçı hökumətinin və hakim sinfin Azərbaycan xalqının doğma dilini qadağan etməsinə qarşı üsyankar səsini ucaldan qəzet bunu «dözülməz cinayət» adlandırır və qeyd edir ki, Hitlerçilər və Mussolinilər hökuməti demokratik qüvvələrin qarşısında diz çöküb məhv olduğu zamanda, Tehran mürtəceləri hələ də bizim milli və tarixi varlığımızı inkar edərək məktəblərdə yüz minlərlə azərbaycanlı balalarının dilini kəsirlər. Onun Şeyx Məhəmməd Xiyabanidən yadigar qalan əziz gövhərini tapdalayırlar.

Azərbaycan dili tarix boyu xalqımızın yadelli işğalçılara qarşı apardığı mübarizədə öz həyatiliyini və sabitliyini saxlamışdır.

Azərbaycan xalqının ən görkəmli yazıçı, şair və ədibləri öz gözəl əsərlərini Azərbaycan dilində yazmışlar. Dünyanın bir sıra klassik yazıçılarının əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə olunması bu dilin lüğət fondunun nə qədər zəngin və geniş olduğunu isbat edir.

Azərbaycanın monqol istilasından sonra «türkləşdirildiyi» haqqında irticai ünsürlərin boşboğazlıqları da çoxdan çağırılmış bayatıdır.

İranın məşhur azadixahlarından biri olan Mükərrəm Turabi Azərbaycan dilinin monqollar tərəfindən yarandığını iddia edən mürtəcelərə, onların mətbuat cızma qaraçılarına belə cavab vermişdir: «Azərbaycanlılara monqolların güclə öz dillərini təhmil etdiklərini iddia edənlər çox nadan adamlardır. Monqollar yüz ildən artıq Azərbaycanda hakimiyyət sürə bilmədikləri halda öz dillərini bizə təhmil etmişlərsə, əcəba altı yüz ildən ziyadə hökumət edən Farslar nə üçün bu dili dəyişdirməyə müvəffəq olmamışlar? Bu isbat edir ki, dili zor və ya ayrı ayrı vasitələrlə dəyişdirmək olmaz. Dilimizin müxalifləri bu puç iddiaları ilə Azərbaycanın mədəniyyətini boğmaq, bu vasitə ilə xalqımızı cəhalətdə saxlamağa can atırlar»²⁷.

Dilin əhəmiyyəti haqqında böyük rus pedaqoqu Uşinski demişdir ki, bütün xalq, onun bütün vətəni onun dilində canlanır.

Hər bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəni əlindən alsan, ölüb itməz, amma dilini alsan ölür və ondan bir nişan da qalmaz.

Geniş xalq kütlələri ilə sıx bağlı olan «Azərbaycan» qəzeti Azərbaycan dilinin xalq üçün zəruriliyini və

həyatiliyini inandırıcı surətdə ifadə edərək yazmışdır ki, dünyada hər şeydən şirin, sevimli, cazibədar ana dilidir. Hər hansı millətin azad ana dili olmazsa, o millət məhv olar, çünki ana dili olmayan millətin maarifi və ədəbiyyatı olmaz. Maarifi olmayan bir millətə isə yabançı ellər qəyyum və yaxud ağa olub, onu qul halında saxlayar. Düşmənlərin boş iddialarına baxmayaraq dilimiz çox geniş və zəngin bir dildir. Onun rüşəsi xalqımızın qanında və ürəyindədir. Biz onu ana südü kimi əmib vətənimizin ruhnəvaz havası ilə tənəffüs etmişik, onu təhqir edənlər bizim həqiqi düşmənlərimizdir.

Lenin müstəmləkə və asılı ölkə xalqlarının milli azadlıq mübarizəsinin vəzifələrindən danışarkən göstərmişdir ki, məzlum xalqların öz tarixini, ana dilini və milli mədəniyyətini müstəmləkəçilərin hücumundan müdafiə edib, xalqın özünə qaytarmaq milli azadlıq hərəkatının qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir.

Məhz bu cəhətdən də «Azərbaycan» qəzeti öz fəaliyyətinin əsas istiqamətini Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətini, dilini qorumaq uğrunda müstəmləkəçilərə və İran irticaçılarına qarşı mübarizəyə çevirmişdir.

Qəzet haqlı olaraq yazır: «Dil məsələsi məmləkətin vəhdətini pozmur, bəlkə, əksinə olaraq, onu daha da qüvvətləndirir.

Azərbaycanın milli xüsusiyyəti İran istiqlalçılığının əleyhinə olan bir şey deyildir. Biz Azərbaycan və İran istiqlalçılığının əleyhinə bir iş görməmişik. Zülm zəncirini qırmaq İran istiqlalının əleyhinə deyildir.

S. Pişəvəri Azərbaycan dilinin düşmənlərinə aşağıdakı cümlələrlə öldürücü cavab verərək göstərmişdir ki, dilin rüşəsi anaların sinəsindən, xalqın adab və ənənəsi ocaqlar başından qalxır. Nə qədər ki, analar diridir və ocaqlar yanmaqdadır, bu xalqın dilini, adab və ənənəsini əvəz etmək mümkün deyildir.

Məhz buna görə də heç təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Demokrat Firqəsinin birinci qurultayında hərarətlə müzakirə olunan və müdafiə edilən məsələlərdən biri də Azərbaycan dili məsələsi olmuşdur. Qəzet özünün «Məramnaməmiz» adlı baş məqaləsində yazır ki, qurultayımız məramnamə kimi əsas və mühüm məsələləri öz ana dilində müzakirə etdi və göstərdi ki, dilimiz şer və ədəbi dil olduğu kimi, siyasi ictimai və dövləti məsələləri həll etməkdə də artıq dərəcədə yararlı bir dildir.

Azərbaycan xalqının səsində, onun haqq işinə və irəli sürdüyü demokratik prinsiplərə, dünyanın mütərəqqi xalqları kimi, İranın demokratik dairələri, azadixah partiyaları və mətbuatı da tərəfdar çıxaraq, həmin ideya və fikirləri rəğbətlə qarşılamışlar.

Hizb Tudeyi İranın Mərkəzi Komitəsinin bu münasibətlə nəşr etdiyi bəyannaməsində Azərbaycan dili haqqında belə deyilir:

«...Bu elə bir dil deyildir ki, onu indiki nəsil və yaxud hazırkı partiyalar və cəmiyyətlər ixtira etmiş olsunlar, bəlkə qərinələrdir ki, neçə milyon cəmiyyət bu dildə danışır»²⁸.

Tehranda nəşr edilmiş «Keyhan» qəzeti 1945-ci il yanvar tarixli 863-cü nömrəsində «Pişəvəriyə peyğam» adlı məqaləsində həyasızcasına yazır ki, siz Azərbaycan dilindən və milliyyətindən əl çəksəniz, bir Kiçik xan, bir Səttar xan və bir Xiyabani ola bilərsiniz.

Buradan göründüyü kimi, imperialistləri və onların nöqərləri olan İran dövlətini, İran irticaçı ünsürlərini hər şeydən artıq əsəbiləşdirən, onları yalan və böhtan deməyə məcbur edən, həddindən artıq narahat edən bir həqiqət varsa, o da Azərbaycan Demokrat Firqəsinin proqramında öz əksini tapmış milli muxtariyyət. xalqın siyasi hakimiyyəti və s. məsələlərdir ki, bütün bunlar da Azərbaycanda inqilabi hərəkatın qələbə çalması ilə həyata keçirildi.

İranın irticaçı hakim dairələri və onların buyruqlarını yerinə yetirən satqın mətbuat yeni bir böhtana əl ataraq Azərbaycan dilini Fars dilinin şöbəsi adlandırmaqla qəzetlərinin səhifələrində çoxlu hay küy qaldırdılar. Lakin düşmənlərin bu böhtanları da əvvəlki kimi məğlubiyətə uğradı.

S. Pişəvəri düşmənlərin bu böhtanlarına da məntiqi sözləri ilə belə cavab vermişdir:

Azərbaycan dili Fars dilinin şöbəsi deyil, xüsusi bir dildir. Bu dili danmaq həqiqəti danmaq kimidir. Bizim hərəkatımızın milli xüsusiyyətindən biri dil məsələsi idi. Bizim hərəkatımız dil vasitəsi ilə dünyada nüfuz və şöhrətə malik ola bildi və dünyaya göstərdi ki, beş milyonluq bir xalq var ki, o, öz dilində yazıb oxuyur.

Akademik Mirzə İbrahimov «Ana dili» adlı əsərində sübut edərək yazır ki: «... Əsarət altına düşmüş heç bir xalq öz milli varlığının və dilinin məhv edilməsinə razı olmamışdır. Belə xalqlar siyasi istiqlaliyyət və dövlətdən məhrum olduqları halda belə, ölüm dirim mübarizəsindən əl çəkməmiş, öz milli varlıq, milli mədəniyyət və ana dillərinin saxlanması və tərəqqisinə səy etmişlər. Beləliklə ta qədim zamanlardan bəri ana dili hər xalqın həyat və azadlıq mübarizəsində misilsiz bir silah olmuşdur»²⁹.

«Azad millət» qəzeti ana dili haqqında belə yazmışdır: «Azərbaycan xalqının ana dili təzyiqlər altında olubdur. Lakin o, heç vaxt aradan getməyib, bəlkə kül altından od kimi közərib işıqlanmışdır»³⁰.

Azərbaycan millətinin dili. Vətən dilidir.

Bu dil Həsənoğluların, Nəsimilərin, Məhəmməd Füzulilərin, Vaqiflərin yadigar qoyub getdikləri doğma Azərbaycan dilidir.

Cəlil Məmmədquluzadə, Məmməd Səid Ordubadi, Möcüz, Mirzə Ələkbər Sabir, C. Cabbarlı və başqaları öz ölməz əsərlərini doğma Azərbaycan dilində yazıb yaratmışlar.

Sovet Azərbaycanında Azərbaycan xalqı öz dövlətini yaratmış, formaca milli, məzmunca sosialist mədəniyyətini, ana dilini yüksək dərəcədə inkişaf etdirmişdir. Azərbaycan dilində bütün müasir elmlərə dair dərs kitabları və elmi tədqiqat əsərləri yaradılmışdır. Azərbaycan dilində yüzlərlə yazıb yaran alim və yazıçılar yetişmişdir; 18 ildir ki, Azərbaycanda Elmlər Akademiyası yaradılmışdır. Bunu qeyd etmək kifayətdir ki, marksizm leninizm klassiklərinin, filosof, alim, şair və yazıçıların əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.

«Azərbaycan» qəzeti həqiqətən Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətini, onun keçmiş və hazırkı inqilabi mübarizə tarixini öz səhifələrində işıqlandıran, onu demokratik və azadlıqsevər mədəni bir millət kimi dünyaya tanıtdıran xitabət kürsüsü olmuşdur. Məhz buna görə də Azərbaycan xalqı imperalizmə, daxili irtica qüvvələrinə və satqın mətbuatçılara qarşı barışmaz mübarizə apararaq «Azərbaycan» qəzetini özünün doğma mətbuatı, danışan dili, haqq və ədalət carçısı hesab etmiş və edir.

S. Pişəvəri «Azərbaycan» qəzetini yüksək qiymətləndirərək demişdir: «Azərbaycan» qəzeti firqəmizin dili və milli azadlıq hərəkatımızın atəşin silahı olduğu üçün, onun qızıl səhifələri mübarizəmizin şanlı səhifələrini təşkil etməkdədir,

Xalqla qırılmaz əlaqə və kütlələrin yaradıcılıq qüvvələrinə, inqilabi əzminə möhkəm inam Azərbaycan Demokrat Firqəsinin qüdrət mənbəyini təşkil etmişdir. O, mübarizədə bunu əsas tutmuşdur ki, həyatın bütün nemətlərini yaranan və tarixin əsil yaradıcıları fəhlələr və kəndlilərdir.

«Azərbaycan» qəzeti xalq kütlələrini ölkənin siyasi, iqtisadi və dünyada cərəyan edən beynəlxalq vəziyyətlə yaxından tanış etməklə bərabər, firqənin hərəkat xəttinin düzgünlüyünü onlara inandırıcı surətdə başa salırdı.

Azərbaycanda genişlənməkdə olan milli azadlıq hərəkatını boğmaq məqsədi ilə satqın İran dövlətinin başçısı Sədr yeni bir hiyləyə əl atdı.

O, ömrü boyu İran xalqlarına və ölkənin istiqlaliyyətinə xəyanət etmiş məşhur imperialist casusu Seyid Mehdi Fərruxi fəvqəladə ixtiyararla Azərbaycana vali təyin etməyə çalışdı.

Lakin Azərbaycan xalqı imperialistlərin və İran dövlətinin belə bir xəyanətini hələ Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin rəhbərlik etdiyi milli azadlıq hərəkatı dövründə gözləri ilə görmüş və şahidi olmuşdur.

Azərbaycan Demokrat Firqəsi bu xalqın əldə etmiş olduğu inqilabi təcrübələrinə arxalanaraq düşmənlərin belə bir xəyanətini vaxtında ifşa etdi. Bu münasibətlə Təbriz şəhərində ümumi yığıncaqlar keçirildi. Azərbaycan xalqı həmin yığıncaqlarda yekdilliklə qəbul etdiyi qətnamə vasitəsi ilə İran dövlətinin və imperialistlərin yeni fitnəkarlığını və alçaq hərəkatını pislədi və Fərruxinin Azərbaycana vali təyin olunub gəlməsinə qarşı özünün qəti etirazını bildirdi. Elə bu vaxt Azərbaycanın demokratik mətbuatı kütlələri sayıq olmağa çağıraraq, düşmənlərin Azərbaycanda böyük bir fitnə yaratmaq fikrində olduğunu göstərərək, İran irticasına xalqın adından xəbərdarlıq edərək yazırdı ki, belə bir xəyanətin var qüvvə ilə qarşısını almaq bizim milli və vicdani vəzifəmizdir. Sözüünə davam edən qəzet yazır:

«Qoy olsun, Azərbaycan azadixahları bir daha imtahan verməyə hazırdırlar. Lakin bütün dünya bilməlidir ki, bu qanlı səhnəni açan nalayiq və yaramaz ünsürlərdən təşkil tapmış Tehran hökuməti və on dördüncü məclis başçılarıdır»³¹.

Qəzet «Çağırılmamış qonaqlar bilməlidirlər» adlı baş məqaləsində bu haqda Azərbaycan xalqının Tehran irticasına cavabını belə ifadə etmişdir:

«Unutmasınlar ki, Azərbaycan İsfahan, Yəzd və Kirmana bənzəməz. Xalq azadlığa əlaqəmənddir, yonca yeyib aldığı qanun əsasını hifz edəcək, məşrutənin pozulmasına yol verməyəcəkdir»³².

Sözüünə davam edən qəzet Tehran hökumətinə xalqın adından deyir ki, qələm azadlığına, vicdan və əqidə azadlığına, ictimai və cəmiyyət azadlığına toxunmaq olmaz. O, xalqın namusudur. Buna əl atanların əlləri kəsilər və özləri məhv olurlar.

İran böyük bir məmləkətdir. Onun təbii sərvəti on beş milyonluq deyil, əlli, bəlkə yüz milyonluq bir əhəlinin həyatını təmin edə bilər.

Lakin Tehranın başçıları vilayət və əyalət əhalisi üçün haqq həyat qail deyillər. Onlar özlərini əşrəf məxluqat hesab edirlər.

Belə bir hal İran dövləti ilə xalq kütlələri arasında böyük uçurumun və barışmaz ziddiyyətin mövcud olduğunu bir daha isbat edir.

«Dövlətin qüdrəti xalqın ona olan meyl və rəğbətindən asılıdır. Xalqa əsaslanmayan bir hökumət dahilərdən belə təşkil olunarsa, yaşaya bilməz, yaşasa da məmləkəti və milləti fəlakətə düşür etməkdən. başqa bir nəticəyə yetişməyə qadir olmaz»³³.

Zor və süngüyə arxalanan İran dövlətinin uzun zaman davam gətirməyib, xalq kütlələrinin mübarizəsi nəticəsində alt üst ediləcəyini «Azərbaycan» qəzeti qabaqcadan xəbər verərək yazırdı: xalqın məhəbbəti və əlaqəsi olmadan xalqın düşməni sayılan bir hökumət tez gec rüsvayçılıqla yıxılmağa məruz qalar. Bu, ictimai və təbii bir qanundur.

Qəzet xalq kütlələrinin dövlətin işlərində yaxından iştirak etməsinin zəruriliyini və onun İran xalqları üçün əhəmiyyətini qeyd edərək göstərir ki, biz bunların hamısını düşünüb nəzərə alaraq, xalqın hökumət işlərinə yaxınlaşdırılmasını irəli sürüb milli bir dövlətin əncümənlər vasitəsi ilə yaranmasını tələb edirik.

Lakin İran dövləti Azərbaycan xalqının haqq sözüünə və qanuni tələblərinə qulaq asmır, silah gücü ilə xalqın azadlıq səsini boğmağa çalışırdı.

İran dövlətinin və irticai dairələrin siyasətini ifşa edən «İqdam» qəzeti yazır:

Əgər ölkənin hər bir məqamı yalnız İrani nəzərdə tutsaydı və ölkənin bütün məsələlərində haqq, ədalət, intizam və məsləhətin ziddinə getməsəydi, Azərbaycanın işi bu yerə çatmazdı. İndi etiraf edirlər ki,

Azərbaycan İranın başıdır. Dünən İranın başını daşla əzirdilər. Azərbaycan xalqın nalə və fəryadları bir yerə çatmırdı.

Bəs bu gün nə üçün Azərbaycan xalqını ox, qalxan və süngünün hədəfi etmək istəyirlər³⁴?

Jandarmlar və irticai ünsürlər açıqdan açığa demokratik qüvvələrə qarşı hücumu keçdilər.

«Azərbaycan» qəzeti irticai ünsürlərinə xəbərdarlıq edərək göstərirdi ki, iyirminci əsrdə xalqın malına, canına və namusuna təcavüz etmək olmaz. Dağ basmaq və şallaq altında öldürmək, ağız tikmək, dodaq kəsmək zamanı keçmişdir. Jandarmlar unutmazınlar ki, firqə üzvünü təhqir etmək, firqə binasına yaxın düşmək olmaz.

Qəzet ölkədə hərcmərclik yaradan, xalqların qanını axıdan İran dövlətinin yeritdiyi siyasəti ifşa edərək deyir: Qoy bütün dünya bilsin ki, Asiyayi despotizm (istibdad) ruhu ilə ruhlanan mərkəzi hökumət məmləkəti sülh və əmin-amanlıq yolu ilə idarə etməyə qadir deyildir. Qoy bütün dünya bilsin ki, Azərbaycan xalqı bu cinayətkar dövlətin qara siyasəti nəticəsində nə qədər bəlalər çəkmiş və nə səbəbə özünü idarə etmək üçün çarə axtarmağa başlamışdır³⁵.

Ərdəbil nümayəndəsi Lənkərani İran məclisində çıxış edərək Azərbaycan xalqının haqlı tələblərini müdafiə etmiş və demişdir:

«Siz ləcbazlıq edirsiniz, açıqdan açığa İrana xəyanət edirsiniz. Siz Azərbaycanın istədiklərini vermək və haqq sözlərini eşitmək əvəzində, oraya top, fişəng və sərnizə göndərirsiniz»³⁶.

Kirmanşahda nəşr edilən «Bistun» qəzeti Azərbaycan Demokrat Firqəsinin proqramını və burada irəli sürülən ictimai, siyasi, iqtisadi məsələlərin düzgün olduğunu təsdiq edir və Azərbaycan xalqının haqlı tələblərini müdafiə edərək yazır: «Azərbaycan» deyir: xalqın və ölkənin müqəddəratını gərək xalq özü müəyyən etsin. Azərbaycan xalqı zəhmət çəkdiyi halda onun öz mənafeyinə uyğun olan hər bir ictimai islahat keçirməkdə haqqı olmalıdır. Azərbaycanlı öz doğma dilində yazıb oxumaqda azad olmalıdır.

Azərbaycan xalqının çəkdiyi zəhmətlərin nəticəsi paytaxtda ali qəsr və binaların tikilməsinə sərf edilməməlidir. Bütün bu tələblər muxtariyyətin mənasıdır ki, tam aydınlığı ilə firqə məramnaməsində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan uca səslə deyir ki, İran xalqları milli hökumət tələb edirlər və müstəmləkəçilərin qulaqlarına çatdırırlar ki, nə tək Azərbaycan, bəlkə bütün İran hürriyyət istəyir»³⁷.

Tehranda nəşr edilən «Fərman» qəzeti Azərbaycan Demokrat Firqəsinin yaranması zərurətini irticai İran dövlətlərinin Azərbaycan xalqına etdiyi zülm və təzyiqin nəticəsi kimi qiymətləndirərək yazır ki, biz təşxis vermişik ki, Demokrat Firqəsi Azərbaycan xalqının sevdiyi və böyük əlaqə bəslədiyi bir milli firqədir ki, İran irticasının zülm və təzyiqi nəticəsində meydana gəlmişdir. Biz inanırıq ki, Azərbaycan xalqının tələbləri haqlıdır. Biz hökmən bilirik ki, onlar da bizim kimi Azərbaycanı İranın ayrılmaz hissəsi hesab edirlər və İran xalqlarının birgə köməyi ilə bu əsarətə son qoyacaq və İranı imperialistlərin nöqərləri olan irticaçıların əlindən nicat verəcəklər³⁸.

Azərbaycan xalqının bu haqlı tələblərini nəinki İranın demokratik mətbuatı, hətta dünyanın sülhsevər və vətənpərvər xalqları da ürəkdən alqışlayıb təsdiq etdilər. Fransa Kommunist Partiyasının və Fransa xalqının sevimli rəhbərlərindən Marsel Kaşen bu münasibətlə «Hümanite» qəzetində yazmışdır: Azərbaycanlılar Tehran hökumətinin onlara təhmil etdiyi tamamilə feodal qəyyumçuluğundan əzab çəkirlər. Həmçinin onların milli əhəmiyyətlərinə hörmət edilməsini arzu etmələri təbii deyilmi?

Azərbaycanlılar istəyirlər ki, onlara İranın daxilində muxtariyyət verilsin, iqtisadi və maarif proqramları geniş həyata keçirilsin³⁹.

Lakin məclisdə xalqın həqiqi nümayəndələrinin yerlərini tutmuş xain ünsürlər hay küy salaraq dövlətə təzyiq göstərməklə, onu Azərbaycan xalqının haqlı tələblərini və xalqın demokratik hərəkətini boğub aradan

aparmağa təhrik edirdilər.

«Azərbaycan» qəzeti irticai ünsürlərin qaldırdıqları hay küyün səbəbini belə izah edir:

«Onların dad fəryadı təbiidir, çünki süd verən Azərbaycan adlı inəkləri artıq onlara süd vermək istəmir. Südünü öz əziz balasına sərf etmək istəyir»⁴⁰

Lakin Azərbaycan xalqı irticanın bütün vəhşiliyinə, əzab və işgəncələrinə dözərək doğma firqəsinin bayrağı altında, onun şüarlarını həyata keçirmək uğrunda mübarizəsini ardıcılıqla davam etdirirdi.

Bir tərəfdən, Azərbaycan Demokrat Firqəsinin qüdrəti, digər tərəfdən, Azərbaycan və İran xalqlarının milli istiqlaliyyət uğrunda demokratik hərəkətin əzəmətli gücü ölkədə birtərəfli siyasət yeridən Sədr hökumətinin əsasını sarsıtdı və nəticədə İranın irticaçı dövlət kabineti süqut etdi. Beləliklə, Fərruxinin Təbrizə gəlmək məsələsinin puça çıxması, firqənin gündəlik işlərdə irəliləməsi Tehran mühitində şiddətli qorxu yaratdı. Nəticədə əl ayağını itirmiş məclis mürtəceləri Sədri iş başından kənar etdilər.

Tehranın Demokratik mətbuatı Azərbaycan xalqının haqlı tələblərini müdafiə edir və İran dövlətinin irticai mahiyyətini və yeritdiyi xalqa zidd siyasətini kəskin surətdə pisləyirdi.

Tehranda nəşr olunmuş «Ərəs» qəzeti yazır:

Gözləyirlər ki, Azərbaycan xalqı hökumət orqanlarının törətdiyi saysız hesabsız cinayətlərinin əvəzində sükut edib desin: Biz qolu bağlı quluq, bizi nə qədər istəsəniz təhqir edin, sağın, kef çəkin, bizim üçün isə xərəbəliklər kifayətdir⁴¹.

Tehranda nəşr edilən «Nicati İran» qəzeti öz məqalələrində İran dövlətinə sübut edib göstərir ki: «Azərbaycanda Demokrat Firqəsinin təşkili sizin işlərinizin əks sədasıdır, yaramaz iş xoşa gəlməyən nəticə verir. Bu xoşa gəlməyən işlər sizin kimi sillə vuranların zövqündən doğur. Sillə yeyənlər sona qədər dözməyəcəklər. Bunu bilməlisiniz ki, sillə vurmağın sillə yeməyi də vardır»⁴².

Həmin qəzet sonra yazır:

«Azərbaycanda Demokrat Firqəsinin təşkil edilməsi İran xalqının həqiqi məşrutəni bərpa etmək, İranın azadlığını, istiqlaliyyətini, bütövlüyünü əldə etmək üçün başlanmış hərəkətin bir dalğasıdır»⁴³.

Qəzet başqa bir nömrəsində Tehranın Azərbaycanı parçalayıb, soyub, qarət etdiyini göstərərək yazır: «Pantehranizm Azərbaycana tamamilə süpürgə çəkmiş və orada işə yarayacaq bir şey qoymamışdır. Xalq yaşamaq istəyir. Şəhərdə yaşamaq üçün səhiyyə, məktəb, institut, universitet və minlərlə digər şeylər lazımdır ki, bunların da heç biri Azərbaycanda yoxdur. Orada vəziyyət belədir. Bəlkə min dəfə bundan da pisdir. Demokratların əsas qanuna uyğun olaraq əyaləti və vilayəti əncümənlərin təşkil edilməsi tələbləri qanunsuz və yersiz deyildir»⁴⁴

Tehranda nəşr edilən «Müzəffər» qəzeti isə Azərbaycan xalqının etirazının səbəbini İran dövlətinin illər boyu istibdad üsuli idarəsinin və onun yeritdiyi milli zülm siyasətinin nəticəsi bilib yazmışdır ki, iyirmiillik irticai siyasətin Azərbaycana bir şey vermədiyi bir yana dursun, Azərbaycanda nə varsa, hamısını bu xalqın və bu yurdun sərvətini, məhsulunu da əlindən almışdır⁴⁵.

Azərbaycan xalqının dözülməz və ağır vəziyyətini qəzet belə təsvir edir:

«Dövlətin təzyiqi və yoxsulluq elə bir dərəcədə artmışdır ki, yüz, minlərlə azərbaycanlı bir tikə çörək qazanmaq üçün öz doğma yurdunu, ailəsini, evini və uşağını tərk edib iş axtarmaq üçün İranın başqa şəhərlərinə getməyə məcbur olurdu. Siz bu gün belə lüt, ayaqyalın minlərlə azərbaycanlı balalarının Tehranın küçələrində və divarlar dibində yatdıqlarını görürsünüz»⁴⁶.

Müəllif məqaləsində irəli sürdüyü mühakimədən məntiqi nəticə çıxararaq son sözünü belə ifadə edir:

«heç kim azərbaycanlıların istedadını, qabiliyyətini və çalışqanlığını inkar edə bilməz. Bütün bu istedad və qabiliyyətin qarşısında Azərbaycanın özünün nəyi vardır? heç nəyi»⁴⁷.

Azərbaycan xalqı bütün bu məhrumiyyətlərə mərdliklə sinə gərərək, müstəmləkə zəncirini qırmaq uğrunda, demokratiya və azadlıq yolunda İran xalqları ilə birlikdə şanlı mübarizəsini ardıcılıqla davam etdirir.

«Azərbaycan» jurnalı bu bərədə yazır:

İran Azərbaycanında yaşayan azərbaycanlıların tələbi çox aydın və sadədir. Onlar artıq hüquqsuz yaşamaq istəmirlər. Onlar vahid bir millət kimi ayağa qalxıb dünyanın demokratik millətlərini nümunə göstərüb, bu millətlər kimi öz talelərinin ağası olmaq istəyirlər⁴⁸.

Təbriz şəhəri həmişə Azərbaycan və İran inqilabının beşiyi olduğu üçün, Azərbaycan Demokrat Firqəsi yarandığı gündən Təbriz, buradakı karxana və fabriklərdə işləyən, azadlıq hərəkatının ön sıralarında gedən fəhlə sinfinə, habelə fəhlə sinfinin müttəfiqi olan kəndlilərə böyük əhəmiyyət vermiş və onların mənafeyi uğrunda çalışmışdır. Bu münasibətlə «Azərbaycan» qəzeti yazır ki, Təbriz şəhəri Azərbaycanın düşünən beyni və görünən gözüdür. Onu ciddi mühafizə edib qorumaq lazımdır. Biz heç zaman millətimizin əksəriyyətini təşkil edən zəhmətkeşləri unuda bilmərik. Onların mənafeyini təmin etmək üçündür ki, biz milli, mütərəqqi və demokratik bir rejim yaratmaq şüarı ilə çalışırıq. Kəndlilər isə bizim dönməz üzümüz və bükülməz qollarımızdır. Ona yüzə yüz inanıb bel bağlaya bilərik⁴⁹. Sonra qəzet yazır: «Özünü yarım milyon riyala satan Tehran mətbuatı bilməlidir ki, İranın həqiqi sahibi onun fəhlələri, kəndlisi və vilayətlərdə yaşayan sair zəhmətkeşləridir. Bu qüvvələri nəzərə almayıb, onların ehtiyacını təmin etməyə qadir olmayan bir dövlət yaşamağa qadir ola bilməz»⁵⁰.

İranın xəyanətkar 14 cü məclis nümayəndələrinin vəkalət müddəti qurtarmışdı. Yeni məclis seçkiləri başlanmalı idi. Bir tərəfdən də ölkədə yaranmaqda olan siyasi firqə və cəmiyyətlərin varlığı və onların mübarizəsi İranın irticai hakimiyyətini sarsıdırdı. İran dövləti və onun ağaları olan imperialistlər bunu yaxşı bilirdilər ki, belə bir şəraitdə seçki başlanarsa, azadixahlar məclisdə böyük mövqe tuta bilərlər.

Azərbaycan Demokrat Firqəsi İran xalqlarının mənafeyini nəzərə alaraq 14 cü məclisi irticaçı bir məclis kimi tanıyıb, onun verdiyi qanunları etibarsız sayır, 15 ci məclis seçkilərinə başlamağı özünün milli vəzifələrindən biri hesab edərək, bu yolda xalqı hazırlaşmağa dəvət edirdi.

Qəzet seçki kompaniyası münasibəti ilə geniş təbliğat işi apararaq göstərirdi ki, demokratizmin həqiqi mənası xalq hakimiyyətidir.

Bu münasibətlə qəzet yazır ki, seçki fərmanını xalqımız özü verməlidir. Burada tək azərbaycanlıların deyil, bütün İran xalqlarının ölüm dirim məsələsi həll olunur. Ona görə biz seçkini başlanmalı və onu sona çatdırmalıyıq. Həm də bizim firqəmiz ümumi millətin dövlət quruluşunda və qanunvericilik məclisində iştirak etməsini təmin etməlidir.

Qəzet sonra yazır ki, qoy Tehran mürtəceləri xalq tərəfindən seçilən vəkillərimizi qəbul etməsinlər.

Biz İranın ayrı ayrı yerlərində də bu işin başlanmasını ümid edirdik. Lakin, görünür, həmişə olduğu kimi, birinci qədəmi götürmək Azərbaycanın öhdəsinə düşmüşdür. Olsun, bu iftixarlı işi də biz başlarıq.

Azərbaycan Demokrat Firqəsi xalqı mübarizəyə çağıraraq göstərirdi ki, siyasi qüdrət əncümənlər və məclis nümayəndələrinin azadixah və demokrat şəxslərdən seçilməsi ilə qazanıla bilər. Bunu heç bir firqə üzvü unutmamalıdır. Partiyanın bu göstərişi onun orqanında öz əksini taparaq belə ifadə edilirdi:

«Bu gündən etibarən firqə siyasi qüvvə kəsb etmək yolunda mübarizə edir. İkinci dövrənin şüarları böyük mitinqlər, geniş konfranslar vasitəsi ilə əncümənlər və məclis seçkisinin mənasını xalqa anladıb onları bu yolda mübarizəyə hazırlamaqdan ibarətdir»⁵¹.

Partiyanın belə bir mövqeyinin, xətti hərəkətinin düzgünlüyünü Pişəvəri öz əsərində belə izah etmişdir: «Bu günədək biz dağa doğru çıxırdıq, dağın arxasını görmədiyimiz üçün özümüzü yora bilməzdik. çünki çıxdığımız dağın arxasında mühlük (öldürücü — M. R. Vilayi) və ya yüksək bir dağ dəxi ola bilərdi. İndi isə biz dağın qülləsinə. çatmağa müvəffəq olmuşuq. Onun arxası isə gözümüzün qarşısındadır. Onu enmək üçün qarşıda olan müşkülə dəxi rəf etmək qüdrətimiz vardır. Artıq dayanmaq olmaz. Xalqı mitinqlər, nümayişlər vasitəsi ilə başa salıb həyəcana gətirməliyik»⁵².

İmperialistlərin siyasi fırıldaqçılıqda Sədrdən daha mahir və qəddar olan İbrahim Həkimini İranın dövlət başçısı keçirməsi milli demokratik qüvvələrə qarşı hücumu qüvvətləndirmək qəsdini güdüdü. Bu zaman irticai qüvvələr şəhər və kəndlərdə vəhşicəsinə hücumla keçirdilər.

Jandarm və mülkədarların Azərbaycanın şəhər və kəndlərində törətdikləri vəhşilikləri «Azərbaycan» qəzeti 47 ci nömrəsindən ardıcıl olaraq dərc etməyə başlayır. Soltan kəndində, kəndin mülkədarı tərəfindən iki yaşında məsum bir uşağın öldürülməsi, Ərdəbildə, Meşkin şəhərdə, Qoşabulaq və Xanbulaqda, Əhərdə jandarmaların günahsız kəndliləri öldürmələri qəzetin səhifələrində əks edilmişdir.

Jandarmaların və mülkədarların zülmündən cana gəlmiş kəndlilərin qəzetə göndərdikləri şikayət məktublarının birində deyilir:

«Biz kəndlilər sizdən xahiş edirik bizim dərdlərimizi, müsibətlərimizi qəzetdə yazasınız. Qoy tamam camaat bilsin ki, biz kəndlilərin başına bu canilər nə oyunlar gətirir və bir dəstə xan, bəylərin zülmündən ah naləmiz göyə dayanmışdır. Hər gün bir bəhanə ilə biz günahsız kəndliləri qarət edib arvad uşaqlarımızı əsir edirlər. Bu soyğunçuların zülmündən cana gəlmişik. Biz kəndlilərin əllərini əkindən, cütdən çıxarmışlar. Bizləri öz yerimizdən çöllərə, dağlara didərgin salmışlar.

Aman Qasım xan və onun növərlərinin əlindən!

Aman Abdulla xanın və atlılarının əlindən, əl aman.

Bir xahişimiz var. O da budur ki, təvəqqə edirik bu canilərin, bu əşrarların və bu qaniçən əmniyyətlərin şərrini bizim başımızdan rədd edin. İmza: bir dəstə kəndli»⁵³.

Daha bıçaq sümüyə dayanmışdı. Firqə xalq kütlələrini yeni şüarlarla qəti mübarizə aparmağa çağırırdı. Beləliklə, «Azərbaycan» qəzeti firqənin yeni taktikasının həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə apararaq xalqı qiyama və əməli mübarizəyə çağırır.

Firqə mətbuatı xalqa müraciət edərək göstərir ki, biz radioların və onların müxbirlərinə deyirik ki, buyursunlar məclis şurayı millinin və daxilə nazirliyinin dəftərlərinə baxsınlar və həm də azadixah qəzetlərin idarələrində Azərbaycan xalqının ərizələrini görsünlər ki, bu dörd il müddətində bu diyarın şəhərlərindən onlara neçə min teleqram göndərilmiş və onların bir neçəsinə də olsa cavab verilibmi?

Qəzet çox haqlı olaraq yazır ki, bir və ya iki gün idarəmizə gəlib bu ərizələri gətirən azərbaycanlıların üzlərinə baxasınız, onda bizim qəlbimizin yandığı və vicdanımızın üsyan etdiyinin səbəblərini anlarsınız⁵⁴.

Qəzet özünün «Karlər eşitsin və korlar da görsün» adlı baş məqaləsində İran dövlətinin Azərbaycanda yeritdiyi qanlı siyasətini ifşa edərək göstərir ki, Sərdəruddə barbarlar dövrünün ağır vəhşiliyini andıran, cavan uşaqların budlarına dağ basmaq əfsanə deyil, həqiqətdir. Bu həqiqəti örtüb basdırmaq üçün İran dövləti «Azərbaycan» qəzetinin Tehrandə yayılmasını qadağan edir və beləliklə də xalqın gözünü bağlayıb, qulağını kar saxlamaq istəyir.

Lakin qəzet xalq kütlələrinin mübarizə yolunu işıqlandırır və onlarda qələbəyə olan inamı möhkəmləndirirdi.

Azərbaycanın şəhərlərində xırda fabrik və zavodlar bağlanmış, minlərlə fəhlələr küçəyə atılmışdı.

Azərbaycanda iqtisadi böhran yaratmaq məqsədi ilə mürtəce tacirlər Azərbaycanın bol məhsulunu: yağ, taxıl, ət və başqa məhsulları Tehrana çəkib aparırdılar. İrticanın belə bir hərəkəti xalq kütlələrinin qəzəbini daha da artırırdı.

Fırqə ölkənin iqtisadi, siyasi vəziyyətini, düşmən sıralarında mövcud olan çəşqinliyi, inqilabi qüvvələrin hər an artmaqda olan fəallığını və inqilabi coşqunluğunu nəzərə alıb düşmənin hücumuna, jandarm, polis və dövlət məmurlarının özbaşınalığına qarşı qəti tədbirlər gördü. Bu tədbirlər sırasında Azərbaycan Demokrat Fırqəsi Mərkəzi Komitəsinin 1945 ci il 7—8 noyabr tarixli plenumunun qərarı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Həmin plenum ölkədə mövcud siyasi vəziyyəti diqqətlə nəzərdən keçirdikdən sonra fədai dəstələrinin yaradılması, 15 ci məclisə, əyalət və vilayətlərdə əncümənlərə dərhal seçkilərə başlanması, şəhər və kəndlərdə geniş mitinqlər keçirilməsi və s. haqqında qərar qəbul etdi.

Demokratik hərəkət daha sürətlə inkişaf etdi. Azərbaycanın hər tərəfində mitinqlər, nümayişlər baş verdi. Bu izdihamlı mitinqlərdə xalq fırqənin irəli sürdüyü şüarlar ətrafında müvafiq qərarlar çıxarırdılar.

Bu münasibətlə «Azərbaycan» qəzeti «Böyük xalq yığıncaqları» adlı baş məqaləsində yazır ki, böyük milli hərəkət artıq başlanmış, azadlığı təmin etmək yolunda meydana qoyulan şüarların icrası gəlib çatmışdır. Xalq çox açıq bir surətdə əyalət və vilayət əncümənlərinin təşkilini tələb edir, qanun əsasımızın pozulmasına yol verməmək üçün 15 ci məclis seçkilərinin başlanmasını istəyir. İndi Azərbaycanda davam edən mitinq və nümayişlərin mənası budur.

Beləliklə, demokratik hərəkət dalğası bütün Azərbaycanı bürüdü. Bu vəziyyət bütün İrana təsir göstərdi. Gilan, Mazandaran, Cənub neft mədənləri və Tehran hərəkətə gəldi. İranın bir çox yerlərindən demokratik ünsürlər Azərbaycana axıb gəlir, bəziləri fədai dəstələrinə, bəziləri fırqə sıralarına daxil olurdular.

Dövlət məmurlarının kəndlərdə törətdikləri vəhşilikləri ifşa etmək məqsədi ilə, Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin Azərbaycandakı demokratik dövlətlərin diplomatik məmurlarına və İran dövlətinə göndərdiyi 1945 ci il 16 noyabr tarixli açıq məktubunu Təbrizdə çıxan demokratik mətbuat və İranın demokratik qəzetləri nəşr edərək beş milyonluq bir xalqın haqq səsinə dünyaya çatdırdı.

«Azərbaycan» qəzeti bu münasibətlə yazır ki, lakin özlərini Port Artur qalasının fatehi hesab edən jandarm rəisləri, kor tutduğunu buraxmayan kimi, əlsiz ayaqsız kəndlilərlə vəhşicəsinə rəftarlarını daha da şiddətləndirib, onların mal, can və namusuna təcavüz etməkdən əl götürmədilər. Nəhayət, bıçaq sümüyə dayanıb kəndlinin tab və tavanı kəsildi. İndi buyurub əkdikləri toxumun səmərəsini dərsinlər. Daha sonra qəzet yazır: «Miyanadan, Sərabdan və Marağadan gələn xəbərlərdən məlum olur ki, cana doyub vəhşətlərə təhəmmül edə bilməyən kəndli intiqam silahı ilə qiyam etmişdir. Qiyamçıların hədəfi cəlladların silahını alıb kəndlərdən qovmaqdır»⁵⁵.

Bütün Azərbaycanın şəhər və kəndlərində təşkil tapan böyük mitinqlərdən seçilmiş nümayəndələr Təbriz şəhərinə gələrək, xalq konqresini təşkil verməyə başladılar. Çıxarılan qərarları imza edənlərin sayı yüz mindən artıq idi.

Azərbaycan xalq konqresi, Azərbaycanda inqilabi əhvali ruhiyyənin mövcud olduğu tarixi bir şəraitdə, xalq yığıncaqlarından seçilmiş 700 nümayəndənin iştirakı ilə 1945 ci ilin noyabr ayının 20-də Təbriz şəhərində keçirildi.

Nümayəndələrin arzu və təkliflərinə uyğun olaraq konqres özünü müəssisən məclisi adlandırdı və Azərbaycan xalqının ali hakimiyyət orqanı kimi hərəkət edəcəyini elan etdi.

S. C. Pişəvəri beynəlxalq vəziyyəti və İranın daxili vəziyyətini geniş təhlil edərək göstərdi ki, azadlıq və demokratiya uğrunda mübarizəyə qalxan Azərbaycan xalqının çıxış yolu ancaq xalq üsyanındadır.

Azərbaycan xalqı öz müqəddəratını öz əlinə almayınca milli zülm, ehtiyac və məhrumiyyət nə Azərbaycandan və nə də onun əməksevər, mübariz xalqından uzaq olmayacaqdır. Pişəvəri həmin tarixi

nitqində dedi ki, Azərbaycan xalqı İranın sərhədləri daxilində yaşamalıdır. Bu o demək deyildir ki, onun adab ənənəsi, dil və hüququ olmasın.

Biz, məclis şurayı milliyə öz nümayəndələrimizi göndərəcəyik. İranda yaşayan başqa millətlər də bizim qardaşlarımızdır. Lakin bizə ixtiyar verilməlidir ki, biz öz evimizin sahibi olaq, onu istədiyimiz kimi idarə edək. Biz indi muxtariyyət alıb bununla da öz səadətimizi qurduqda, məmləkətimizi abad etdikdə İranın başqa əyalətləri də bizim bu yaxşı. işimizdən dərs alacaqlar. Bizim milli qüdrət milli qüvvəmiz olmalıdır. Azadlığı alarlar, onu verməzlər. Əgər bizim xalqımızın qabağına silahla çıxsalar, qoy bu milli konqres öz milli mahiyyətini müdafiə etmək üçün cavanların silahlı qüvvələrini yaratsın.

Xalq konqresi məruzədə irəli sürülən bütün məsələlərə yekdilliklə tərəfdar oldu və onun əsas müddəalarını qərar layihəsinə daxil etdi. Xalq konqresi Azərbaycan xalqının milli istiqlaliyyət, azadlıq və demokratiya uğrunda beynəlxalq imperializmə, istibdad üsuli idarəsinə və daxili irtica qüvvələrinə qarşı apardığı inqilabi mübarizə tarixində şanlı səhifələr açdı.

Xalq konqresi Azərbaycanda xalq hakimiyyətinin yaradılmasını, qəbul olunmuş qərarların əməli olaraq həyata keçirilməsini və milli məclisə seçkilərə başlamaq işini, Pişəvəri başda olmaqla, 39 nəfərdən ibarət seçilmiş milli heyətə tapşırırdı və bu işləri müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək üçün ona tam ixtiyar verdi.

Xalq konqresi Azərbaycan milli məclisinə seçkilərin keçirilməsi haqqında 46 maddədən ibarət demokratik seçgi nizamnaməsini təsdiq etdi. Həmin nizamnamə qadınlara kişilərlə bərabər seçib seçilmək hüququ verməklə yanaşı, seçkilərin tam demokratik əsasda gizli, bərabər və müstəqim aparılmasını tamamilə təmin edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, xalq konqresinin seçdiyi milli heyət Tehranı gözləmədən Azərbaycan xalqının muxtariyyətini təmin etməyi öz qarşısına əsas bir vəzifə kimi qoydu və bu sahədə bir sıra tədbirlər gördü. Azərbaycan xalq konqresi tərəfindən seçilmiş milli heyət faktiki olaraq Azərbaycan xalqının iradəsini təmsil edən müvəqqəti inqilabi hökumət idi. Məhz buna görə də, demək olar ki, 1945 ci ilin noyabr ayının axırlarından etibarən Azərbaycan xalqının apardığı azadlıq mübarizəsinin gedişində xüsusən bir vəziyyət, ikihakimiyyətlik yaranmış oldu. Bunlardan biri İran dövlətinin Azərbaycandakı xalqa zülm edən irticai dövlət aparatı, digəri isə xalqın iradəsini təmsil edən və xalq konqresi tərəfindən seçilmiş inqilabi milli heyət idi. Bu ikihakimiyyətlik 21 Azərə qədər (1945 ci il dekabrın 12 nə qədər) davam etdi. Bu münasibətlə Pişəvəri demişdir ki, xalq konqresi tərəfindən seçilmiş bu heyətə (milli heyətə — M. R. Vilayi) daşdığı vəzifəyə görə müvəqqəti hökumət adı vermək olar, çünki iyirmi gün tamam Azərbaycanda xalqın əmniyyət və asayişini qorumaq bu heyətin ixtiyarında idi.

Elə bu zaman Tehranın rəsmi dairələri İranın keçmiş başnaziri Bayatı Azərbaycana vali göndərüb Azərbaycanın milli heyəti ilə danışığa girməyi ona tapşırırdı. Lakin onun Azərbaycan xalqının istək və arzularını həll etməkdə heç bir hüququ yox idi. Müzakirələrin birinci günündən aydın oldu ki, o, vaxt qazanmaq və Azərbaycan xalqını aldatmağa can atır.

Demokratik mətbuat düşmənlərin hiylələrini və çəkdiqləri planlarını alt üst edərək yazırdı ki, Tehran hiyləgərliklə xalqımızı aldatmağ üçün bizə yaxşı bir vali göndərməyi və şirin vədlər verməyi irəli sürmüşdü. Bir tərəfdən, sərhəng Vərəhramlar, Pərvizilər və Zəngənələr vasitəsi ilə kənd və şəhər əhalisini əzir, döyür, ayaqdan salırdılar. O biri tərəfdən, mülayiməti ilə məşhur olan Hüssam Sultan Bayatı vali təyin edib ona tapşırırdılar ki, hərəkət başçıları ilə saziş etsin, xalqın gözündən pərdə asmaq üçün böyük islahat vədləri ilə işə başlasın⁵⁶.

Hiylələrinin və ovuclarının açıldığını görən və xalqın şiddətli qəzəbi ilə qarşılanan Bayat biabır olaraq Tehrana qayıtmağa məcbur oldu.

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin rəhbərliyi altında xalq konqresinin qəbul etdiyi qərarların yerinə yetirilməsi ilə bir zamanda silahlı fə dai dəstələri də kəndlərdə və şəhərlərdə jandarmların silahını alaraq onları, şəhər və kəndləri bir birinin ardınca özlərinə təslim edirdilər.

Azərbaycanın fəhlə və kəndli siniflərinin və bütün vətənpərvər milli qüvvələrin iradəsini təmsil edən xalq konqresi Azərbaycan milli məclisinin yaradılması tələbini belə bir tarixi ictimai zərurətə görə əsaslandırdı ki, imperializm və İran irticaçıları Azərbaycan xalqının qanı bahasına əldə edilmiş məşrutənin demokratik əsaslarının həyata keçirilməsinə, əyaləti və vilayəti əncümənlərin yaradılmasına hər vasitə ilə mane olmuş və bu hüquqları bərpa etmək uğrunda başlanan azadlıq hərəkatını vəhşicəsinə boğmuşlar. Məhz buna görə də Azərbaycan xalqı öz qüdrətinə arxalanaraq, Tehranın irticaçı hakim dairələrinin məsləhətini gözləmədən və onların müdaxiləsinə yol vermədən öz iradəsi ilə öz milli hakimiyyətini təmin etməlidir. Həm də xalq konqresi müəyyən etdi ki, Azərbaycan xalqı məşrutəyə istinad etməklə, onun demokratik əsaslarını müasir dövrün Tələblərinə uyğun şəkildə genişləndirərək, özünün milli muxtariyyət hüququnu həyata keçirmək üçün əyaləti əncümən əvəzinə Azərbaycan milli məclisinin yaradılmasını məqsədəuyğun və zəruri hesab edir.

Firqə və milli heyət bütün təbəqələrin demokratik və vətənpərvər nümayəndələrini milli məclisə seçmək şüarını irəli sürdü. Xalq kütlələri firqənin çağırışını böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşıladılar. Məclis seçkiləri misilsiz siyasi fəallıq şəraitində keçirilirdi. Bütün firqə üzvləri və bitərəflər firqənin göstərdiyi namizədlərə səs verdilər, Bu o demək idi ki, firqə xalqın məhəbbət və etimadını qazandığına görə, xalq onun siyasətinə, onun şüarlarına səs verirdi. çünki işimiz xalq işi olduğu üçün xalqın göstərdiyi hüsn təvəccöh bizim üçün böyük qələbə hesab olunmalıdır.

Möhkəm qalalar və yıxılmaz səngərlərin hamısından möhkəm xalqın ürəyidir. Ürəkləri fəth edən qüvvələrin müqabilində heç bir qala müqavimət edə bilməz. Firqəmiz xalqın ürəyini fəth etmişdir. Bunu məclis seçkilərimiz isbat etdi.

«Xalq bizimlədir» adlı baş məqaləsi ilə qəzet Azərbaycanın milli məclisinə seçgilər haqqında yazır ki, milli məclisə seçkimiz xalq tərəfindən çox ciddi istiqbal olundu. İkinci gündə şəhərimizdə yeddi mindən artıq rəy verildi.

Xalq öz milli iradəsini mərkəzləşdirmək üçün saatlarla seçki sandıqlarının qabağında növbəyə durur və seçgi bülleteni aldıqdan sonra özünü xoşbəxt hesab edib onu qoynuna qoyur, birinci məclis milli seçkisində şirkət etmək iftixarını övladı üçün yadigar saxlayır.

Beləliklə, Təbriz şəhərində hesablayıcı komissiyanın nəticələri milli məclis seçkilərinin son 6 cı günü mətbuat səhifələrində dərc edildi, yəni Azərbaycan milli məclis seçkisi noyabr ayının 27-dən başlayıb dekabr ayının 1-də müvəffəqiyyətlə qurtardı. Beş gün müddətində yalnız Təbriz əhalisinin 23 951 nəfəri Azərbaycan milli məclis vəkillərinə səs verdi.

Bu müvəffəqiyyət düşmənlərimizə ağır bir zərbə və bütün azadixahların və Azərbaycanın səadətini, azadlığını istəyən xalqımızın ən fərəhli müvəffəqiyyəti idi.

Qəzet seçkinin əhəmiyyəti və onun xalq tərəfindən hərarət və sevinclə qarşılanması haqqında yazmışdır: «Bu, İranın məşrutə tarixində görünməmiş bir işdir. İşimiz xalq işi olduğu üçün, xalqın göstərdiyi hüsn təvəccöh bizim üçün böyük fəth və müvəffəqiyyət hesab olmalıdır»⁵⁷.

Milli azadlıq hərəkatı gedişində tarixi dönüş yaradan, ümumi silahlı xalq üsyanı yolu ilə siyasi hakimiyyəti ələ almaq taktikasını müəyyən edən firqə, xalq konqresinin seçdiyi milli heyətin səlahiyyətini artırdı. Ona bütün qərarları həyata keçirməkdə yaxından rəhbərlik etdi.

Heyəti milli dövrəsi firqənin ən qızgın fəaliyyət dövrü olmuşdur. Heyəti milli öz cari işini davam etdirərkən firqə, bir tərəfdən milli məclis seçkisini keçirmək, digər tərəfdən də, fə dai təşkilatını yaratmaqla məşğul idi.

Xalq konqresinin demokratik dövlətlərə və İranın səlahiyyətli məqamlarına göndərdiyi deklarasiya istər daxildə və istərsə də xaricdə böyük təsir bağışladı.

Beləliklə, dünya bildi ki, Azərbaycan xalqının tələbləri haqlı və qanunidir.

Milli məclisə seçkilərin keçirilməsi, İranın dövlət nümayəndəsi Bayatla danışıqlar aparılması, taxıl və başqa ərzaq məhsullarının möhtəkiqlər tərəfindən Azərbaycandan çıxarılması qarşısının alınması, jandarm və polis idarəsi tərəfindən zindanlara salınmış günahsız kəndlilərin və zəhmətkeşlərin azad edilməsi və s. bu kimi inqilabi tədbirlər milli heyətin fəaliyyətinin başlıca cəhətlərini təşkil edirdi.

Təbriz şəhəri fədai qüvvələri tərəfindən üzük qaş kimi mühasirəyə alınmışdı.

Azərbaycan Demokrat Fırqəsi işin sülh yolu ilə, qan tökülmədən başa çatdırılmasına, İranın Təbrizdə yerləşən silahlı qoşun, jandarm və polis qüvvələrini qardaş qanı tökmədən Azərbaycanın yeni inqilabi hökumətinə təslim olmağa çağırırdı.

Lakin İran qoşunlarının Təbrizdəki silahlı qüvvələrinin baş komandanı general Dirəxşani hələ təslim olmaq istəmir, Tehrandan göstəriş və qüvvə almağa çalışırdı.

Satqın İran dövlətinin və onun qoşun qüvvələrinin baş qərargah rəisi general Ərfə Təbrizdəki qoşun qüvvələrinə radio vasitəsi ilə xalq kütlələri üzərinə atəş açmaq əmri vermişdi.

Bütün bunlara baxmayaraq «Azərbaycan» qəzeti beş milyondan artıq xalqın son sözünü bildirərək yazmışdır ki, indi Azərbaycan xalqının düşünən başı və müqtədir milli hökuməti vardır. Onun qanını bu asanlıqla tökmək olmaz. Radio vasitəsi ilə atəş fərmanı verən Tehran və onu Azərbaycanda icra edən yalançı pəhləvanlar öz təkliflərini anlasınlar. Xalq intiqam çəkməkdən sərfnəzər edə bilməz. İndi Azərbaycan ayaq üstədir. Onu diz zökməyə vadar etmək istəyən oğlanların anaları ağlar qalar. Azərbaycanlı öz haqqını özünün əzm və iradəsi sayəsində almış və vücuda gətirmişdir.

Azərbaycan xalqının, uğrunda mübarizə apardığı məqsədə nail olmaq günü yetişdi. 1945 ci il dekabr ayının 12 də (21 Azər) Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin rəhbərliyi altında fədailərin qızgın mübarizəsi və güclü zərbələri nəticəsində Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatı qələbə çaldı. Azərbaycanın bütün şəhər və kəndlərindən demokratik əsaslar üzərində seçilmiş 101 nəfər xalq elçilərinin iştirakı ilə dekabr ayının 12 də Təbriz şəhərində Azərbaycan milli məclisinin iclası açıldı.

Azərbaycan milli məclisi yeni dövlət təşkil etməyi fırqənin sədri Pişəvəriyə tapşırırdı. Məclis, Pişəvərinin başçılığı ilə yeni təşkil edilmiş milli hökumətin 10 nazirinin tərkibini yekdilliklə təsdiq etdi.

Jandarm və polis qüvvələri bir birinin ardınca, fədai dəstələrinə təslim olurdular.

Özlərini çıxılmaz vəziyyətdə görən general Dirəxşani çox danışıqdan sonra təslim olmaq qərarına gəldi. Beləliklə də Azərbaycanın yeni dövlət başçısı ilə İranın Azərbaycandakı qoşun qüvvələrinin baş komandanı arasında təslim olmaq haqqında 7 maddədən ibarət müqavilə bağlandı. Bununla da İranın Təbrizdəki silahlı qoşun qüvvələri yeni yaradılmış xalq hökumətinə təslim oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın bütün şəhərlərində irtica qüvvələri fədailərin qəhrəmancasına vuruşmaları nəticəsində məhv edildiyi və ya təslim olduqları halda, hələ Urmiyə şəhərində polkovnik Zəngəninin başçılığı altında İran qoşunları ilə fədai dəstələri arasında qızgın döyüş gedirdi. Düşmənlərin inadlı müqavimətinə və qan tökmələrinə baxmayaraq, Azərbaycan Demokrat Fırqəsi Urmiyə camaatının köməyinə çoxlu fədai qüvvələri göndərdi və irtica qüvvələrini darmadağın etdi.

Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin rəhbərliyi altında 1945 ci il dekabr ayının 12 də Azərbaycan xalqının qalibiyyətlə başa çatan milli azadlıq hərəkatı ölkədəki ikihakimiyyətliliyə son qoydu. Azərbaycan xalqının silahlı üsyanı nəticəsində Azərbaycanda İran irticasının hökmranlığı devrildikdən sonra milli heyət öz səlahiyyətini Azərbaycan milli məclisinə verməklə fəaliyyətini başa çatdırdı.

Beləliklə, bütün dünya beş milyondan artıq bir xalqın azadlıq tələb edən haqq səsini eşitdi, onda olan

tükənməz qüvvənin, inqilabi mətanət və şücaətin şahidi oldu.

Azərbaycan milli hökuməti nəşr etdiyi deklarasiyasında göstərir ki: «Azərbaycan milli məclisinin seçdiyi Azərbaycan milli dövləti İranın istiqlal və tamamiyyətini hifz etməklə bərabər işə başladığını bu vasitə ilə bütün xalqa elan edir»⁵⁸.

«Milli hökumətimiz əmniyyəti yaratdı» adlı baş məqaləsində «Azərbaycan» qəzeti Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının qələbəsini alqışlayaraq yazır:

«Xalqımızın qüdrəti ilə Azərbaycanda milli hökumət yarandı. Vətənimizin üfüqlərindən azadlıq günəşi doğdu. Bununla da irticanın paslı zəncirləri parçalandı. Milyonlarla əzab içərisində çabalayan insanlar zülm və əsarətdən nicat tapdı. İndi xalqımızın nəzəri Milli hökumətimizdir.

Yaşasın Milli hökumətimiz!»⁵⁹

Beləliklə, «bu mübarizədə Azərbaycan öz tarixi vəzifəsini yerinə yetirərək İran xalqlarının ön sıralarında durdu, irtica səngərlərini darmadağın etdi, birinci dəfə olaraq milli hökumət qurdu və zəhmətkeş kütlə öz müqəddəratını təyin etməkdə yaradıcılıq qüdrəti göstərməyə fürsət tapdı»⁶⁰.

Azərbaycanda olduğu kimi Kürdüstanda da Qazi Məhəmmədin başçılığı ilə Kürdüstan Demokrat Fırqəsinin rəhbərliyi altında milli hökumət yarandı.

Azərbaycanda və Kürdüstanda inqilabi hərəkatın qələbəsi və milli hökumətin təşkili İran xalqları üçün böyük ilham və qüdrət mənbəyi oldu.

Hizb Tudeyi İranın Mərkəzi Komitəsinin orqanı olan «Rəhbər» qəzeti bu münasibətlə yazmışdır ki, Azərbaycanın rəşadətli xalqı irticai amillərin xəyanətəkar siyasətinə qarşı ilk dəfə duyğunlanmış yumruqları ilə cavab verdi və özünün milli demokratik hərəkatını yaratmaqla başqa əyalətlərin və mərkəzin nicat tapmasına şərait yaratdı⁶¹.

Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin ilk firqə təşkilatlarından tutmuş Mərkəzi Komitəsinədək bütün təşkilatlarında milli məclis vəkilləri, dövlət aparatında və xalq qoşunları sıralarında fəaliyyət edən əsas firqə kadrları fəhlə kəndlilərin və mütərəqqi ziyalıların içərisindən çıxmış, inqilabi mübarizə məktəbi görmüş yoldaşlar idilər.

Firqə sədri və onun müavinləri Sadıq Badəgan... başda olmaqla, yenə də Mərkəzi Komitə üzvləri birinci sırada mübarizə edib böyük və heyrətləndirici işlər görməkdə idilər. Bu siyasi və ictimai mübarizə sırasında daha artıq fəaliyyət göstərən Mərkəzi Komitə üzvlərindən Qiyami, Xəlil Azərbadəgan, Cövdət, Taqi Şahin, M. Çəşməzər, Rəfii, Zəfiri, Haşimniya və s. göstərmək olar ki, gecə gündüz yatmayıb mübarizədə xalq kütlələrini təşkil edirdilər⁶².

Xalq kütlələri ilə bağlı olan Azərbaycan Demokrat Fırqəsi fə dai dəstələrinin də təşkilatçısı və rəhbəri olmuşdur.

Fə dai təşkilatının yaradılması Azərbaycan xalqının tarixinin şanlı səhifələrindən birini təşkil etmişdir. Fə dai təşkilatı çox təbii bir xalq hərəkatından doğmuşdur.

Fə dai təşkilatının yaradılması barəsində Pişəvəri «Firqə və dövlətin əsas məsələləri haqqındakı məruzəsində demişdir: Biz fə dai təşkilatını yaratmağa başladığımız zaman milli hökuməti yaratmaq üçün müxtəlif təkliflər var idi. Bəzi firqə üzvləri müəyyən bir gündə qiyam edib dövlət idarələrini tutmağı, qoşun hissələrini silah gücü ilə darmadağın etməyi irəli sürürlər. Bəziləri isə Tehrana teleqraf vurmaq, küçə və xiyabanlarda nümayiş və mitinqlər təşkil etmək yolu ilə bu böyük məqsədə nail olmağı mümkün sayırdılar. Hətta bundan əvvəlki ümumi iclasadək bəzi firqə üzvlərimiz Mərkəzi Komitəni mühafizəkarlıqda müttəhim

edib deyirdilər: mitinq və nümayiş olmadığına görə firqə üzvləri ruhdan düşüb, məyus olmağa başlamışlar. Əgər tez bir zamanda nümayişlərə başlamasaq, irtica bizim təşkilatımızı tamamilə məhv edəcək və büsatımızı pozacaqdır. Hələ Mərkəzi Komitənin özündə bədbinlik gündən günə artır və firqə üzvlərindən bir qrupunun bizim kəndlini başına buraxıb onun dərdinə yetişmədiyimizi üzümüzə vurur, oyunu uduzduğumuzu söyləyirdilər⁶³.

Pişəvəri daha sonra yazır: Buna razılığa baxmayaraq biz fədai dəstələrinin quruluşuna böyük ümid bağlayıb, işin içərisindən xəbəri olmayan firqə üzvlərinin acı sözlərini udub öz işimizi davam etdirdik. Biz o gün hiss etmişdik ki, xalq bizimlədir. O bizim ardımızca gedəcəkdir. Ona görə acı tənqidlər və şiddətli hücumlara baxmayaraq tam təmkinliklə xalqı təşkil edib, fədai dəstələrini inanılmış adamların rəhbərliyi altına çəkməyə çalışırdıq. Nəhayət, hərəkət xalq içərisindən başladı, bütün ölkəni bürüyüb Tehran irticasının qoşun qalalarını üzük qaşı kimi mühasirəyə alıb milli qüdrətimizin qabağında diz çökməyə məcbur etdi⁶⁴.

Azərbaycan Demokrat Firqəsi həqiqətən fədai hərəkətinin ərkan hərbi vəzifəsini ləyaqətlə yerinə yetirmişdir. Firqəmiz kəndlərdə təbii surətdə başlanan fədai hərəkətini təşkil etməyi bir ay əvvəldən qərara almışdı. Bu təşkilata bilavasitə firqənin sədri Pişəvəri rəhbərlik edirdi. Firqənin ən ciddi, ən fəal kadrları fədai dəstələri başçılığına təyin edilmişdi⁶⁵.

Milli azadlıq hərəkətinin qələbəsindən sonra fədai dəstələrinin başçılarından bir qrupuna Azərbaycan milli məclisinin fərmanı ilə hərbi rütbə verildi.

Bunu qeyd etmək kifayətdir ki, Təbriz fədailərini general Cəfər Kavyan, Marağa fədailərini general Kəbiri, Miyana və Sarab fədailərini general Qulam Danişyan, Miyandab fədailərini polkovnik Qulu Sübhi, Üskü fədailərini mayor Əyyub Kələntəri, Urmiyə fədailərini Azad Vətən təşkil etməyə təyin edilmişdilər⁶⁶.

Bunlardan başqa, firqə fəallarından polkovnik Aram Zadikiyan, polkovnik Qulam Riza Cavidan, Fərzi Dehqan, Zamani, Mir Kazım, Mir Xəlil, Mir Əbülfəz Haşimi, Tizfəhm, polkovnik M. Məhəmməd vənd, Xəlil Azər və sair fədailərin təşkilində fədakarlıqla çalışmışlar.

Mərənd, Ərdəbil, Astara, Zəncan, Miyana və s. şəhərlərdə fədai və fədai başçılarının böyük xidmətləri olmuşdur.

Milli azadlıq hərəkətinin əsas silahlı qüvvəsi olan fədai dəstələri bütünlüklə kəndlilərdən və fəhlələrdən təşkil olunmuşdu. Azərbaycan Milli Məclisinin Rəyasət heyətinin qərarı ilə hərəkətdə iştirak etmiş 10 mindən çox fədai və fədai başçıları, zəhmətkeş xalq kütlələri «21 Azər» medalı ilə təltif olundular.

Beləliklə, Azərbaycan Demokrat Firqəsi həqiqətən milli azadlıq hərəkətinin bütün mərhələlərində, hərəkətin yüksəlişi dövründə belə xalq kütlələrini, fədai dəstələrini təşkil edib onların irtica üzərində qalibiyyətli hücumunu təmin etmişdir. Bu inkaredilməz həqiqətlər Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkətinin unudulmaz şanlı tarixini təşkil edir.

1. və 2. V. İ. Lenin, Əsərləri, 5 ci cild.
- 3.və 4. «Qızıl səhifələr», (Azərbaycan xalqının milli azadlıq yolunda mübarizəsi tarixindən),Təbriz, 1946 cı il.
5. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə, no 1, 5 sentyabr 1945 ci il
6. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə, no 6, 18 sentyabr 1945 ci il
- 7.və 8. S. C. Pişəvəri. «İran Azərbaycanında demokratik hərəkət tarixi» (əlyazmasının surəti) 1 ci hissə 1946 ci il.

ADF nin arxivi

9. V. İ. Lenin, Əsərləri, 5 ci cild.
10. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə, no 1, 5 sentyabr 1945 ci il.
11. «Dad» qəzeti, no, 545, Tehran, 15 sentyabr 1945 ci il.
- 12.və 13. «Vətən yolunda» Qızıl Əsgər qəzeti, no. 112 (315), 23 sentyabr 1945 ci il. «Tehran qəzetləri müdürlərinin xarici işlər nazirləri şurasına teleqramı» (Tehran, 17 sentyabr 1945 ci il. Sovet İttifaqı Mətbuat Nümayəndəliyi.)
14. və 15. «Qızıl səhifələr», Təbriz, 1946 cı il.
16. V. İ. Lenin, Əsərləri, 25 ci cild.
- 17., 18., 19. Və 20. Azərbaycan Demokrat Firqəsinin məramnamə və nizamnaməsi. Təbriz, 24 oktyabr 1945 ci il.
21. S. C. Pişəvəri. «İran Azərbaycanında demokratik hərəkət tarixi» (əlyazmasının surəti) 1 ci hissə 1946 ci il.

ADF nin arxivi

22. «Şəhrivərin on ikisi», Təbriz, 1946 cı il.
23. N.S.Xruşşov. «Ədəbiyyat və incəsənətin xalqın həyatı ilə sıx əlaqəsi uğrunda», «Azərbaycan» jurnalı no. 9 Bakı, 1957.
24. «Azərbaycan» jurnalı no.3. və 4. Oktyabr və noyabr, 1945
25. «İran ma» qəzeti, no. 452, Tehran, 12 dekabr 1945 ci il.
26. V. İ. Lenin, Əsərləri, 20 ci cild.
27. «Qızıl səhifələr», Təbriz, 1946 cı il.
28. «Novruz İran» qəzeti, no. 568, Tehran, 25 sentyabr 1945 ci il.
29. «Vətən Yolunda» günaşırı çıxan Qəzəl Əsgər qəzeti, no. 119 (122), 10 oktyabr 1945 ci il.
30. «Azad millət» qəzeti, Təbriz, no. 54, 23 iyun 1946 cı il.
31. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə, no. 19, 3 oktyabr 1945 ci il
32. Yenə orada. No.31, 18 oktyabr 1945 ci il.
33. «Qızıl səhifələr», Təbriz, 1946 cı il.
34. «İqdam» qəzeti, no. 882, Tehran, 21 noyabr 1945 ci il.
35. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə, no. 38, 26 oktyabr 1945 ci il.
36. Yenə orada, no. 28, 15 oktyabr 1945 ci il.
37. «Bistun» qəzeti, Kirmanşah, no. 147, dekabr 1945 ci il.
38. «Fərman» qəzeti, no. 827, Tehran, 8 dekabr 1945 ci il.
39. «Nameyi Mərdom», no. 23, Tehran, 13 yanvar 1946 cı il.
40. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə, no. 47, 6 noyabr 1945 ci il.
41. «Ərəs» qəzeti, no. 1334, 135, Tehran, 17 oktyabr 1945 ci il.
- 42., 43., Və 44. «Nicati İran» qəzeti, no. 538, Tehran, 9 oktyabr 1945 ci il.
- 45., 46., və 47. «Müzəffər» qəzeti, no. 110, Tehran, 29 oktyabr 1945 ci il.
48. «Azərbaycan» jurnalı no.3. və 4. Oktyabr və noyabr, 1945 ci il.
49. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə, no. 41, 30 oktyabr 1945 ci il.
50. Yenə orada, no. 35, 23 oktyabr 1945 ci il.
51. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə, no. 51, 11 noyabr 1945 ci il.
52. S. C. Pişəvəri. «İran Azərbaycanında demokratik hərəkət tarixi» (əlyazmasının surəti) 1 ci hissə 1946 ci il.

ADF nin arxivi

53. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə, no. 56, 16 noyabr 1945 ci il.
54. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə, no. 53, 13 noyabr 1945 ci il.
55. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə, no. 58, 19 noyabr 1945 ci il.
56. «Şəhrivərin on ikisi», Təbriz, 1946 cı il.
57. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə, no. 69, 3 dekabr 1945 ci il.
58. «Qızıl səhifələr», Təbriz, 1946 cı il.
59. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə, no. 82, 20 dekabr 1945 ci il.
60. «İran Azərbaycanı haqqında həqiqət», azərnəşr, 1949 cu il
61. «Rəhbər» qəzeti, no. 780, Tehran, 3 may 1946 ci il.
62. «Şəhrivərin on ikisi», Təbriz, 1946 cı il.
- 63., və 64. Seyid Cəfər Pişəvəri. «21 Azər», 1961 ci il.
- 65., və 66. «Şəhrivərin on ikisi», Təbriz, 1946 cı il.

MİLLİ HÖKUMƏTİN SİYASİ, İQTİSADI VƏ MƏDƏNİ REFORMALARININ YERİNƏ YETİRİLMƏSİNDƏ DEMOKRATİK MƏTBUATIN MÜBARİZƏSİ

Azərbaycan Demokrat Firqəsi hakim partiya olduğu gündən etibarən doğma Azərbaycan dilində mətbuatın çıxmasına artıq dərəcədə fikir vermiş və milli hökumətin bütün siyasi və iqtisadi tədbirlərinin kütlələr üçün işıqlandırılmasında həmin mətbuat qarşısında təxirəsalınmaz mühüm vəzifələr qoymuşdur.

Azərbaycanda milli hökumətin qurulması ilə Azərbaycan milli mətbuatının tərəqqi və inkişafı üçün də yeni bir dövr açıldı.

Az bir zamanda Təbriz və Azərbaycanın vilayət mərkəzlərində ana dilində yeni qəzet və məcmuələr nəşr olunmağa başladı.

Təbriz şəhərində Azərbaycan Milli Məclisinin orqanı «Azad millət», Azərbaycan həmkarlar İttifaqının orqanı «Qələbə», Azərbaycan Demokrat Cavanlar Təşkilatının orqanı «Cavanlar», «Yeni şərq», «Fəryad», erməni dilində «Haqa faşist» (antifaşist), Ərdəbil şəhərində «Cövdət», Urmiyə şəhərində «Urmiyə», Zəncan şəhərində «Azər» qəzetləri, Təbrizdə «Şəfəq», «Demokrat», Azərbaycan şairlər cəmiyyətinin orqanı «Günəş», «Azərbaycan», «Mədəniyyət», Miyanada «Vətən» və s. məcmuələri göstərmək olar.

Bu dövrdə doğma ana dilində nəşr edilmiş mətbuatımıza Azərbaycan Demokrat Firqəsinin orqanı olan «Azərbaycan» qəzeti istiqamət verir və onların mübarizə yollarını işıqlandırır. Bu haqda deyilir: «Azərbaycan» qəzeti artıq öz müqəddəratına yiyələnmiş qəhrəman bir xalqın mübariz orqanı olmuşdur. Burada iştirak edən istedadlı mühərrirlər mürtəcelərin hər növ fitnəkarlıqlarını vaxtlı vaxtında ifşa edirlər. Qəzet İran Azərbaycanında hər gün böyük ictimai tədbirlər görən milli hökumətin hər addımını xalqa izah edir, xalqın cuşə gəlmiş kin və qəzəbini daha da alovlandırır, onun milli şüur və iradəsini doğru bir istiqamətə yönəldərək hər an sərvaxt və ayıq olmağa çağırır¹.

Azərbaycan milli hökumətinin demokratik əsaslar üzərində hazırlanmış 20 maddədən ibarət yeni proqramı Azərbaycanın geniş xalq kütlələri tərəfindən böyük sevinc və rəğbətlə qarşılandı, çünki bunlar Azərbaycan xalqının siyasi, iqtisadi, mədəni maarif sahələrində həyata keçiriləcək əsas məsələlər idi.

Milli hökumətin proqramında göstərilən maddələr istər milli hökumət tərəfindən və istərsə də Azərbaycan milli məclisi tərəfindən qanunvericilik yolu ilə həyata keçirildikə, bütün demokratik reformalar öz əksini Azərbaycanda nəşr edilən demokratik mətbuatın səhifələrində tapır və xalqa aydın surətdə izah olunurdu. Milli hökumətin yeni proqramının demokratik bir proqram olması haqqında deyilir: «İran Azərbaycanında xalqın özündən nəşət edərək əmələ gəlmiş və xalq kütlələrinin əsrlərdən bəri etdikləri arzuları yerinə yetirən demokratik islahat bütün dünyada demokratiyanın sadıq dostları tərəfindən məmnuniyyətlə qarşılanmışdır.

İran Azərbaycanının muxtar hökuməti tərəfindən nəşr olunmuş proqram nəzərdiqqəti özünə xüsusilə cəlb etmişdir. Bu proqramda nəzərdə tutulmuş tədbirlər milli həyatın bütün sahələrini sağlamlaşdırmağa doğru yönəldilmişdir»².

Azərbaycan milli hökumətinin tədbirlərindən və qərarlarından biri Azərbaycan dili haqqında və Təbriz şəhərində darülfünunun açılması haqqında çıxardığı qərardır. Azərbaycan milli hökuməti Azərbaycan dilini rəsmi dövlət dili elan etdi. Qərarında deyilir: «Bu gündən etibarən Azərbaycanda Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili hesab olunur. Dövlətin qərarları və rəsmi elanlar, həmçinin xalq qoşunları hissələrinə verilən fərmanlar və qanun layihələri mütləq Azərbaycan dilində yazılmalıdır»³.

Bununla yanaşı olaraq, milli hökumət Azərbaycanda yaşayan millətlərə öz işlərini öz ana dillərində aparmağa ixtiyarat verdi. Bundan başqa, milli hökumətin qərarı ilə Azərbaycanda yaşayan xırda millətlərin

xüsusi milli məktəblərində təlimin öz ana dillərində aparılmasına da icazə verildi.

Milli hökumətin milli universiteti və dil haqqındakı bu iki qərarı Azərbaycanın demokratik mətbuatında geniş surətdə işıqlandırılıb xalq kütlələrinə çatdırıldı.

«Azərbaycan» qəzeti bu iki qərarı qiymətləndirərək «Milli dil — milli darülfünun» adlı məqalədə belə yazmışdır:

«Bu qərar müasir dünyanın demokratik ölkələrinin qanunauyğun və əsri ehtiyaclara münasib bir qərarıdır. Bu qərar ana dilində oxuyub yazmağı rəsmi hala gətirmək surəti ilə, Azərbaycanda yaşayan bütün xalqlar üçün ümumi təhsilin yolunu açmışdır»⁴.

Doğrudan da milli hökumətin belə bir tədbiri Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynadı. Doğma ana dilində məktəblər açılması, ibtidai və orta məktəblər üçün Azərbaycan dilində dərs kitablarının çap edilməsi dediklərimizə parlaq sübutdur.

Azərbaycan milli hökumətinin maarif sahəsindəki bu ilk qədəmləri Azərbaycan xalqının milli şüur və düşüncəsinin məhsuludur.

Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatı xalqı öz ölkəsinin, öz müqəddəratının həqiqi sahibi etdiyi kimi, onun doğma dilini və milli mədəniyyətini də özünə qaytardı. O, beləliklə də xalqın irəliyə doğru inkişaf və tərəqqi etməsinə geniş yol açdı.

Azərbaycanda universitetin təşkili də Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixi üçün böyük hədiyyə oldu.

Seyid Cəfər Pişəvəri 1946 cı ilin iyun ayının 12-də Təbrizdə Azərbaycan universitetinin açılışı münasibəti ilə söylədiyi nitqində demişdir: «Bizim bu darülfünunu təsis etdiyimiz ilə bütün İranda mədəni və elmi inqilab olacaqdır. Bu darülfünun xalqımızın ehtiyacını gələcəkdə təmin edib ona yardım edəcəkdir... Gələcəkdə darülfünunun hər ilki kimi açılışı mərasimində bu günləri iftixarla yad edəcəyik. Bu darülfünun bizim üçün ən mühüm həyati və elmi müəssisə olacaqdır. Biz kəndli balalarını kəndlərdən yığıb gətirib burada təlim-tərbiyə edəcəyik...»⁵

Biz Azərbaycanda demokratik hərəkatın qələbəsindən sonra Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinin demokratik əsaslar üzərində artan həqiqi inkişafını görürük. Xalq kütlələri böyük bir sevincə, azad surətdə, keçmişdən miras qalmış xarabalar üzərində yüzlərlə ibtidai və orta məktəblər, universitet və sair milli mədəniyyət ocaqları yaratmaqla. 5 milyondan artıq bir xalqın milli mədəniyyətini inkişaf etdirmək uğrunda çalışırdılar.

Azərbaycan xalqı sürətli addımlarla siyasi, iqtisadi və mədəni maarif sahəsində getdikcə böyük müvəffəqiyyətlər əldə edirdi.

Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, milli hökumət Təbriz universitetinin binası üçün 2 milyon 500 min tümən təxsisat ayırmışdı.

Azərbaycanda yaradılan yeni mədəniyyət ocaqlarından bəhs edən «Demokrat» məcmuəsi yazır ki, indi Azərbaycanın şəhər və kəndlərində hər gün minlərlə yeni mədəni maarif ocaqları yaranmaqdadır. Məktəblərdə yoxsul uşaqlar üçün pulsuz təhsil imkanı yaranmışdır⁶.

İstibdad üsuli idarəsinin hökm sürdüyü illərdə Azərbaycan zəhmətkeşlərinin balaları məktəblərdə oxumaqdan və təhsil almaqdan məhrum idilər.

«Azad millət» qəzeti bu haqda yazır: İranın iyirmi illik irticai hökumət dövründə İran məmləkəti bütün ictimai və iqtisadi sahələrdə dala qalıb, həmin irticai dövlət uzun illər boyu məmləkətin inkişafından ötrü heç bir faydalı iş görməmişdir.

Təhsil İranda yalnız dövlətli uşaqlarından ötrü idi. Hər kimin ki, pulu yox idi, onun uşaqları oxumaqdan məhrum idi. Bu vəziyyət Azərbaycanda demokratik və milli hərəkatımıza qədər davam etdi»⁷.

Milli hökumətin mühüm tədbirlərindən biri də keçmiş irticai quruluşdan xalqa miras qalmış savadsızlığı az bir müddət içərisində ləğv etmək idi.

Azərbaycan Demokrat Fırqəsi və milli hökumət ölkənin yaralarını sağaltmaq, onun mədəni iqtisadi sahələrini inkişaf etdirmək üçün geniş xalq kütlələrinin kiçikdən tutmuş böyüyə qədər savada və elmə yiyələnməsini günün zəruri və vacib məsələlərindən biri hesab edirdi. Məhz buna görə də Azərbaycanın bütün şəhər və kəndlərində savadsızlığa qarşı mübarizə aparmaq şüarı altında xüsusi siniflər təşkil edildi. Azərbaycanın maarif idarəsi və firqə komitələri bu sahədə böyük iş gördülər.

Kəndlərdə kəndlilər öz qüvvələri ilə məktəb binaları tikirdilər. Xalq kütlələrinin bu zövqünü və milli hökumətin tədbirlərinə olan sonsuz məhəbbət və əlaqəsini göstərən qəzet yazır: bildiyimiz kimi, keçən ilin ərzində Azərbaycan kəndliləri öz xərcləri ilə 2 000 məktəb binası tikmişdilər. Bu xalqımızın mədəniyyətə, elm və sənətə olan əlaqəsini göstərir⁸.

Bunu göstərmək kifayətdir ki, milli hökumət yeni təsis olunacaq məktəblər, gecə kursları və universitetin təkmilləşdirilməsinə 10 milyon 600 iyirmi min 230 tükən büdcə ayırmışdı.

İmperialistlər və onların əlaltıları olan İran hakim dairələri Azərbaycana hər sahədə zərbə vurmuş, bu xalqın yeni nəslinin inkişafının qarşısını alaraq onu bədbəxtliyə, uçuruma və məhvə doğru sövq etmişlər.

İran irticasının Azərbaycanın gənc nəslinə göstərdiyi bu düşmənçilik münasibəti nəticəsində Azərbaycan uşaqlarının çox hissəsi yetim və başsız qalmış, böyük fəlakət içərisində idilər.

İmperializmin və İranın irticai üsuli idarəsinin bu çürük qayda qanunlarını ifşa edən və onları damğalayan «Azərbaycan» qəzeti yazır ki, hər gün sayı artan bu dilənçilərin fikrini çəkən və ölkənin heysiyyətini düşünən bir məmur, bir hakim, bir hakimiyyət orqanı yox idi. Dövlət bunlara adi bir şey kimi baxırdı⁹.

Öz ölkəsinin, xalqının səadət və xoşbəxtliyi uğrunda böyük addımlar atan milli hökumət yetim və sahsız uşaqların tərbiyəsi, onların qayğısına qalmaq sahəsində də bir sıra ciddi tədbirlər həyata keçirdi.

Milli hökumətin qərarında göstərilir ki, «Azərbaycan milli hökuməti xalqın istiqbal, səadətini və həmçinin gələcək nəslin mədəniyyət və səhhət cəhətindən tərəqqisini təmin etmək məqsədi ilə yetim sahsız uşaqları küçələrdən yığıb tərbiyə etmək üçün pərvəriş və tərbiyə evləri açmalıdır. Hökumətin qərarına görə 3 yaşından 14 yaşına qədər olan yetim, sahsız qız və oğlan uşaqlarını tərbiyə etmək üçün birinci növbədə Təbriz şəhərində iki qız və iki oğlan tərbiyəxanası təşkil ediləcək və başqa şəhərlərdə də bu cür müəssisələr yaratmaq üçün hazırlıq görülməkdir»¹⁰.

Milli hökumətin bu tədbiri də Azərbaycan xalqı tərəfindən çox sevinc və hərarətlə qarşılandı. «Urumiyyə» qəzeti xalqın bu sevincini belə ifadə etmişdir: «...Azərbaycan milli hökumətimiz yetim sahsız uşaqların tərbiyəsi haqqında gözəlcə tədbirlər və xudapəsəndənə fikir və təsmimlər nəzərə alıb. Milli hökumət yetim uşaqları və sahsız qızları öz nazpərvərləri və bir güldəstəsi kimi məhəbbət ağışında bəsləmək fikrindədir. Ona görə lazım görürük ki Urmiyə əhalisinə müjdə verək. Sevgili hökumətimizin bu ali fikrinin parlaq şüası az bir zamanda bu şəhərdə də hamının gözlərini işıqlandırıb yeni bir dünya və yeni bir səadətə sövq etdirəcək»¹¹.

Mili hökumət Azərbaycanın yeddi. şəhərində, ö cümlədən Təbriz, Urmiyə, Ərdəbil, Marağa, Zəncan, Xoy və Əhərdə tərbiyə evləri açmaq üçün 1 milyon 500 min tükən təxsisat buraxdı.

İşsizliyə qarşı mübarizə aparmaq, yeni karxanalar və fabriklər yaratmaq, keçmiş dövrdə bağlanmış karxanaları işə salmaq milli hökumətin qarşısında duran iqtisadi tədbirlərdən biri idi. Məhz milli hökumət bu mühüm işin öhdəsindən bacarıqla gələ bildi. «Azərbaycan» qəzeti bu haqda yazır ki: dayanmış «Pəşminə»

toxuculuq karxanasını işə salmaq və beləliklə də neçə yüz nəfər işsiz qalmış fəhlələri işlə təmin etmək üçün milli hökumətimiz xalq qoşunları nazirliyinin sifarişlərini yerinə yetirmək məqsədi ilə o karxanaya bir milyon riyal pul buraxmışdır¹².

İrtica hakimiyyəti dövründə ölkədə hökm sürən işsizlik haqqında «Azad millət» qəzeti yazmışdır ki, Azərbaycanda hərəkətimizə qədər fəhlələrin, əkinçilərin və aşağı təbəqələrin həqqi həyat şəraiti olduqca ağır idi. İşsizlik xalqın həyatını təhdid edirdi.

Milli hökumətdən əvvəl işsizlik bütün ölkəni. başdan başa bürümüşdü, təkcə bunu göstərmək kifayətdir ki, Azərbaycanda 10 mindən artıq işsiz var idi. İrənin başqa vilayətlərində də işsizlik fəhlələrin və zəhmətkeşlərin həyatı üçün qorxu törədirdi. İrən dövlətinin illər uzununu həll edə bilmədiyi belə bir xəstə halı, işsizlik məsələsini yalnız Azərbaycanda xalqın milli azadlıq hərəkəti nəticəsində yaradılmış milli hökumət həll etdi.

İndi üç dörd yüz fəhlə ailəsinin maaşını təmin edən «Bustan» karxanası hərəkətimizdən əvvəl bağlanmaq ərafəsində idi, «Pəşminə» karxanası idarə edənlərin xəyanəti nəticəsində hərəkətdən əvvəl bağlanmış, nəticədə yüzlərlə fəhlə işsiz qalmışdı.. İndi hökumətimizin binagüzarlığı nəticəsində həmin karxanalar işə düşüb, indi isə gecə gündüz işləyir¹³.

Milli sənayeni dirçəltmək, yeni fabriklər və zavodlar açmaq və ölkənin sənayeyə olan ehtiyaclarını təmin etmək kimi mühüm məsələ milli hökumətin diqqət mərkəzində dururdu.

Təbrizdə trikotaj «Zəfər» fabrikinin, «Azərbaycan» papiros və çay fabriklərinin açılması milli hökumətin gördüyü iqtisadi tədbirlərdən biridir.

«Azərbaycan» jurnalı bu münasibətlə yazır: «Bu müddətdə ticarət işləri yoluna qoyulmuş, tətillən sənaye müəssisələrinin çoxu işə salınmış, yeni karxanalar: iplik paltar toxuyan «Zəfər» karxanası və sairə açılmış, məmləkətdə bolluq yaranmışdır»¹⁴. Milli hökumətin köməyi ilə bu sənaye müəssisələrinin işi canlandırılmışdı.

Milli hökumət yeni tikintilər üçün 5 milyon tükən pul ayırmış və tikinti işlərinin başlanması minlərlə fəhləni işlə təmin edirdi¹⁵.

Milli hökumət köhnə yolları təmir etmək, asfalt yollar, yeni yollar salmaq və yeni körpülər qurmaq sahəsində də bir sıra müvəffəqiyyətli işlər gördü. Sayınqala, Miyandab, Əhər, Miyana, Xalxal, Astara. Ərdəbil, Zəncan və Təbriz yollarını, Mahabad, Miyandab, Astara, Ərdəbil, Nir, Sarab və Bostanabad körpülərini yeniləşdirmək və təmir etməklə minlərlə işsizləri işlə təmin etdi.

Milli hökumət tərəfindən şose və dəmir yollarının təmiri, təzə yolların çəkilməsi, yeni teleqraf xətlərinin və poçt idarələrinin düzəldilməsi üçün poçt teleqraf nazirliyinə 8 milyon 795 min tükən təxsisat ayırmışdı. Həmin büdcədə yeni binaların tikilməsinə və dövlət binalarının təmir edilməsinə .2 milyon tükən pul nəzərdə tutulmuşdu.

Təbrizdə nəşr edilən «Demokrat» məcmuəsi yazır ki, indi hər kəs Azərbaycana baxarsa, firqəmizin rəhbərliyi ilə yaranmış və vücudə gəlmiş böyük tarixi işləri görə bilər: təzə tikintilər, şose yollarının çəkilməsi, böyük şəhərlərdə xiyabanlara asfalt döşənməsi — bütün bunlar canlı misallardır¹⁶.

Milli hökumət dövründə xalqın rifahı üçün görülən ictimai iqtisadi tədbirləri Azərbaycan xalqının həyatında irəliyə doğru böyük addım hesab edən «Yeni şərq» qəzeti yazır: «Bir il bundan qabaq xarabazara çevrilmiş şəhərlərimiz və gündən günə zibillik içində qərğ olan xiyabanlarımız indi asfalt olub və olmaqdadır. Bu təsirli və ciddi addımları xalq gözləri ilə görür və ondan istifadə edir»¹⁷.

«İzvestiya» qəzeti Azərbaycanda həyata keçirilən ictimai iqtisadi tədbirləri belə qiymətləndirmişdir:

«Demokratik hərəkat İran Azərbaycanında xüsusi yüksəlişə nail olmuşdur. İran Azərbaycanının əhalisi isə uzun müddət ərzində nəinki siyasi, eyni zamanda milli zülmə, ağır cəza və təqiblərə məruz qalmışdır. Buna görə də Azərbaycanda islahat uğrundakı hərəkat İran dövləti çərçivəsində milli muxtariyyət uğrundakı mübarizəyə çevrilmiş və artıq yerli Azərbaycan əhalisinin əsas mənafeyinə uyğun bir sıra milli demokratik islahatların həyata keçirilməsi ilə nəticələnmişdir»¹⁸.

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin rəhbərliyi ilə Azərbaycan həmkarlar İttifaqı Təbriz şəhərində 40 mindən artıq fəhlə və sənətkarı öz bayrağı altında birləşdirmişdi.

Azərbaycan Demokrat Firqəsi fəhlələrin hüquq və mənafeyini qorumaq yolunda böyük işlər görmüşdür. Azərbaycanda qələbə çalmış milli azadlıq hərəkatı nəticəsində fəhlələrin yaşayış vəziyyəti keçmişlə müqayisədə dərəcədə yaxşılaşdı.

Demək lazımdır ki, Azərbaycan Demokrat Firqəsi həmişə fəhlə sinfinin mənafeyini qorumaq yolunda heç bir fədakarlıqdan çəkinməmişdir.

Azərbaycan milli məclisinin 1946 cı il iyul tarixli 52 maddədən ibarət iş qanununun elan edilməsi Azərbaycan fəhlələrinin həyatında yeni bir dönüş əmələ gətirdi. Bu qanun Azərbaycan fəhlələrinə 8 saatlıq iş hüququ, tətillər, sığorta, istirahət və s. hüquqlar verdi ki, bunun da hələ o vaxta qədər İranda belə misli görünməmişdi. həmin qanun fəhlələrlə zavod və fabriklərin arasında meydana çıxan ixtilafı aradan qaldırmaqda böyük rol oynadı və fəhlələrin iqtisadi hüquqlarını təmin etdi.

Azərbaycan fəhlələri milli hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra iki azadlığa nail oldular: «birincisi— ümumazərbaycan xalqı kimi milli azadlıq, ikincisi — ümum fəhlələrin mənafeyini təmin etmək vasitələri ilə sinfi azadlıqdır ki, hər ikisi də fəhlə sinfinin mübarizə tarixində qızıl xətlərlə yazılacaqdır»¹⁹.

«Qələbə» qəzeti Azərbaycan fəhlələrinin siyasi və iqtisadi hüquqlar əldə etməsindən danışaraq yazır: «Milli hərəkatımızın kargərlərimizə verdiyi hüquq azadlığı onları Şərqi ən xoşbəxt və səadətli kargərləri diyə tanıya bilmişdir»²⁰.

Milli hökumət Azərbaycanın iqtisadiyyatını yüksəltmək, xalqın güzəranını yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə Təbriz, Urmiyə, Ərdəbil, Zəncan, Xoy, Marağa, Əhər, Miyana, Maku, Salmas, Azərşəhr, Miyandab, Astara, Xalxal, Meşkinşəhr, Sulduz, Mərənd, Sarab və Ələmdarda dövlət mağazaları açaraq dövlətin inhisarında olan qənd, çay, parça, tütün, papiros və s. malların sabit və ucuz qiymətlə ticarətini təşkil etdi. Bundan başqa, milli hökumət bir milyon tümən məbləğində xəzinə sənədləri çap etdi. Bu da fəhlələrə və işçilərə bir tümən pula bir qran, yəni 10% ucuz mal almaq üçün imkan verirdi.

Milli hökumətin bütün bu və s. tədbirləri İran mürtəcelərinin və onların ağaları olan amerikalı imperyalistlərinin milli azadlıq hərəkatını iqtisadi blokada və təzyiqlə yolu ilə boğmaq qəsdlərini puça çıxartdı.

Milli hökumət Azərbaycan xalqının sağlamlığını təmin etmək işləri üçün Azərbaycanın səhiyyə nazirliyinə 5 milyon 30 min tümən büdcə ayırmışdı.

Azərbaycan xalqının bu nailiyyətlərini İranın istibdad üsulundan cana doymuş xalqları böyük rəğbətlə qarşıladılar.

Tehranda nəşr olunan «Şahbaz» qəzeti Azərbaycan xalqının bu nailiyyətləri haqqında yazır: «İran Azərbaycanında tam bir asayiş vardır. Əhali milli hökumətin tədbirlərindən, o cümlədən işsizliyin ləğv edilməsi, ərzaq şeyləri qiymətinin aşağı düşməsi, İran Azərbaycanı şəhər və kəndlərinin abadlaşmasından razıdırlar»²¹

Azərbaycan əhalisinin beşdə dörd hissəsindən çoxu kənd təsərrüfatı ilə məşğuldur. Kəndli torpaqları isə ümumi torpağın ancaq 10 faizini təşkil edir. Burada kənd təsərrüfatının geri qalması, torpaq üzərində hakimiyyət, torpaqdan istifadə şərtlərinin və vergilərin ağırlığı kəndlilərin acınacaqlı vəziyyətini gündən

günə ağırlaşdırır.

Azərbaycanda iri mülkədar sahiblərindən Zülfüqarı, Səməd xan, Abdulla xan, İsgəndərilər, Məməqanilər və sairələri göstərmək olar ki, bunlar illər boyu qəsb etdikləri torpaqları kəndlilərə icarəyə verərək məhsulun beşdə dörd hissəsini zorla kəndlilərin əlindən alırdılar.

«Urumiyyə» qəzeti Azərbaycanın münbit torpağa və bol məhsula malik olmasından danışıaraq yazır: bizim Azərbaycanımız həm münbit torpağa malik, abhava cəhətdən qayət dərəcədə əlverişli və qəni olmaqla bərabər, əkinçiliyə İrənin başqa yerlərindən daha uyğundur!..²²

Azərbaycan kəndlilərinin yetişdirdiyi bol taxıl, meyvə və bəslədikləri mal qaranın məhsulu nəinki xalqın ehtiyacını təmin edir, hətta Azərbaycan, Tehran və onun vilayətləri üçün də bir azuqə mənbəyidir. Bütün bunlara baxmayaraq milli azadlıq hərəkatının qələbəsinə qədər Azərbaycanda feodal münasibətlərinin hökm sürməsi, mülkədarların və jandarmların sonsuz zülm və istismarı, kəndlilər üzərində qoyulan müxtəlif vergilərin çoxluğu onların var yoxdan çıxmasına, bir tikə çörək qazanmaq üçün öz doğma diyarını tərk edərək dəstə dəstə İrənin vilayət və şəhərlərinə gedirdilər.

Demokratik hərəkatın qələbəsinə qədər Azərbaycanda kəndlilərin vəziyyəti belə idi.

Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının zəngin inqilabi mübarizə təcrübəsindən, böyük Leninin dühasından həmişə ilham almış Azərbaycan Demokrat Firqəsi torpaq məsələsinin həllində də marksizm leninizm nəzəriyyəsini və müddəalarını zaman və məkan şəraitinə uyğun olaraq yaradıcılıqla tətbiq etdi. Məhz buna görə də Azərbaycan Demokrat Firqəsi, özünün və milli hökumətin proqramında qeyd etdiyi kimi, dövlət torpaqlarını və Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatına qarşı çıxıb Azərbaycandan xaricdə təbliğat aparan mülkədarların torpaqlarını əvəzsiz olaraq yoxsul kəndlilər arasında bölüşdürmək problemini qanunvericilik yolu ilə, əməli surətdə həyata keçirdi. Bu işə birinci növbədə torpaqsız kəndliyə torpaq verilməsi, xalqın rifah halının yaxşılaşdırılması, kəndlilərin arasında işsizliyin aradan qaldırılması üçün firqənin və milli hökumətin gördüyü ən qiymətli və dəyərli tədbirlərindən biri kimi sayılır.

Azərbaycan milli məclisinin rəsmi orqanı olan «Azad millət» qəzeti 1946 cı il 20 fevral tarixli nömrəsinin baş məqaləsində yazır ki, milli məclisimiz, milli hökumətimiz demokratik üsulla təşkil tapdıqdan bəri var qüvvəsi ilə xalqımızın və vətənimizin tərəqqisi uğrunda çalışmış, kəndlilərin güzəranını yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə bu məsələni öz proqramının 12 ci maddəsində qeyd etdi Torpaq qanununa əsasən bölünəcək kəndlərin sayı təqribən 1 500 ə çatır və beləliklə bu kəndlərdə təqribən 200 min ailə ya bir milyona qədər kəndli torpaq sahibi olmuş, öz həyatına, əməyinə və zəhməti nəticəsində əldə etdiyi məhsula malikdir. Ölkənin əsas sahəsi olan kənd təsərrüfatının inkişafı və demokratik tədbirlər nəticəsində yenidən qurulması, şübhəsiz ki, ümumi vəziyyətə də böyük təsir göstərəcəkdir. Ölkənin istehsal amillərindəki dəyişiklik, onun mədəni və mütərəqqi bir ölkəyə çevrilməsi üçün lazım olan zəruri şərtlərindəndir.

Azərbaycan milli məclisinin qəbul etdiyi tədbirlərdən biri də «Müsadirə haqqında»kı qanundur. Bu qanuna görə Azərbaycanı tərk edib Tehrana və sair şəhərlərə gedərək, Azərbaycanın azadlığı və milli hökumətin əleyhinə təbliğat aparanların Azərbaycanda olan bütün mənqul və qeyri mənqul əmlakı müsadirə edilir.

Milli hökumət mülkədarlarla kəndlilər arasında münasibəti müəyyən qaydaya salmaq, kəndlilərin istismar olunmasını məhdudlaşdırmaq, məhsul bölgüsündə kəndlilərin payını çoxaltmaq və s. sahəsində də tədbirlər həyata keçirdi. «Kənd təsərrüfatı bəhrəsinin maliklə əkinçi arasında bölünməsi qanunu» ölkəmizin kənd təsərrüfatının inkişaf etməsinə imkan yaratmışdır.

Keçən dövrlərdə malik ilə əkinçi arasında bəhrə və başqa vergilər üstə əmələ gələn ixtilaf bəzi vaxt böyük kəşməkeş və qan tökmələrə səbəb olurdu. Bu qanun bu kimi yaramaz hərəkatlərə son qoyur.

Milli hökumət Azərbaycanın kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək, kəndlilərin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, kəndlilərə kənd təsərrüfatı və əkin materialı almaq, onlara yüngül şərtlərlə borc vermək üçün kənd təsərrüfatı nazirliyinə 5 milyon 5 min tükən təxsisat ayırdı.

Milli hökumətin aqrar islahatı Azərbaycan xalqı tərəfindən böyük sevinc və qızğın hərəratlə qarşılandı. Torpaq bölgüsü Azərbaycanda böyük el şənliyinə və el bayramına çevrildi.

Azərbaycan milli məclisinin və Azərbaycan milli hökumətinin yer bölgüsü haqqındakı qanun və tədbirlərinin həyata keçirilməsi xəbəri İran kəndlilərinin torpaq uğrundakı mübarizəsinə yeni ilham və qüdrət verdi. Həm də onlarda belə bir fikrin, belə bir tədbirin yəqinliyinə olan inamı qat qat artırdı.

Azərbaycanda aqrar islahatı imperializmə və onların ictimai dayaqları olan İran irticasına, komprador burjuaziyasına ən ağır və sarsıdıcı zərbə vurdu

Milli hökumətin aqrar islahatı Azərbaycan fəhlə və kəndlilərinin ittifaqını bir daha möhkəmlətdi. Onları öz doğma firqəsi və demokratik hökuməti ətrafında daha sıx birləşdirdi.

Yer bölgüsünün əhəmiyyəti mətbuatda belə qiymətləndirilmişdir: bu iş nə tək Azərbaycanda, bəlkə İranın bütün vilayətlərində iqtisad və təkamül cəhətdən böyük təbəddülat vücuda gətirəcəkdir. Yer bölgüsü və maliklə rəiyyətin hüdudunu təyin edən qanunlar milli hərəkətimizin iqtisadi təməli və maddi əsası oldu!²³.

1946 cı il oktyabr ayının 2 də Təbriz şəhərinin firqə fəalları iclasındakı nitqində Azərbaycan Demokrat Firqəsinin sədri və milli hökumətin başnaziri Seyid Cəfər Pişəvəri demişdir: Kəndli bizim hərəkətimizin möhkəm dayağıdır. Mən ümid edirəm ki, bir vaxt gələcək İran xalqı da Azərbaycan xalqı ilə birlikdə torpaqları qəsb edən və İrani tərəqqidən saxlayan böyük feodalların kökünü kəsib aradan aparacaqdır²⁴.

Azərbaycan xalqının azad mühitdə yeni həyat səhnəsində iri addımlarla inkişafa doğru irəliləməsi, ölkənin səadət və tərəqqisi uğrunda milli hökumətin həyata keçirdiyi iqtisadi tədbirlər demokratik mətbuat səhifələrinin ziynəti oldu. Bu mütərəqqi tədbirlər nəinki Azərbaycanın demokratik mətbuatında, eləcə də İran və dünyanın bir sıra demokratik qəzetlərində öz əksini tapdı.

Tehrandə nəşr edilən «Zəfər» qəzeti Azərbaycan milli hökumətinin əldə etmiş olduğu müvəffəqiyyətləri alqışlayaraq qeyd edir ki, Azərbaycanda milli hərəkət müvəffəqiyyət əldə etdikdən sonra o, xalqın «inkişafı yolunda təsiredici qədəmlər götürdü. Kəndlilər öz hüquqlarına çatdılar. Yəni yer sahibi oldular. Küçələr asfalt olundu, habelə yeni fabriklər tikildi və bağlanmış müəssisələr yenidən işə düşüb, maarif müəssisələri və çoxlu məktəblər bərpa olundu²⁵.

Hizb Tudeyi İran və onun demokratik mətbuatı milli hökumətin həyata keçirdiyi bütün ictimai iqtisadi tədbirləri alqışladığı kimi, onun aqrar islahatını da yüksək dərəcədə qiymətləndirdi.

«Nameyi rəhbər» qəzeti «Keçmişdə və indi» adlı məqaləsində inqilabi hərəkətdən qabaq Azərbaycan kəndlilərindən müxtəlif ünvanlarla alınan vergilərin milli hökumət tərəfindən ləğv edildiyini və Azərbaycan kəndlilərinin torpaq sahibi olduğunu qələmə alaraq yazır ki, Azərbaycan milli hökuməti bütün qəbuledilməz vergilərin hamısına qızıl xətlə qələm çəkdi və mülkədar bəhrəsini ədalətli əsaslar üzərində yenidən qurdu. Dövlət torpaqlarının kəndlilər arasında bölünməsi nəticəsində keçmişdə öz zəhmətlərinin bəhrəsindən istifadə edə bilməyən kəndlilərin böyük hissəsi torpaq sahibi oldu. Onlar böyük əlaqə ilə işə başlayaraq öz ehtiyaclarını rəf etmək üçün kəndli bankından istifadə edirdilər²⁶.

Milli hökumətin həyata keçirdiyi reformaları hətta dünyanın bir sıra mətbuatı da təsdiq edir. Vaşinqtonda çıxan The «Middle East» jurnalı milli hökumətin bu islahatını etiraf etmək məcburiyyətində qalaraq yazır: «Üsyançıların rəhbəri və yeni rejimin başnaziri Pişəvəri dəqiq və təsirli təşəbbüslə bir sıra çox lazımlı islahatlar keçirdi. Bunlar torpaq islahatından, fəhlələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, ictimai işlərin və maarif işlərinin inkişafı tədbirlərindən ibarət idi»²⁷.

Milli hökumət az müddətdə musiqi, teatr və incə sənətin inkişaf etdirilməsi sahəsində də bir sıra müvəffəqiyyətli işlər gördü. Təbriz şəhərində Azərbaycan Dövlət Teatrı, oğlan və qızlardan ibarət musiqili rəqs ansamblı — filarmoniya yaradıldı. Urmiyə şəhərində dövlət teatru yaradıldı. Şəhərlərimizdə musiqi məktəbləri, muzeylər təşkil edildi. Təbriz şəhərində Səttar xan, Bağır xan və Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin

heykəlləri qoyuldu.

Bu barədə Tehrandə nəşr edilən «Dad» qəzetinin müdiri Əbulhəsən Əmidi Nuri öz xatirələrində yazır: «hələ indiyə qədər İranın paytaxtı olan Tehrandə nə dövlət, nə bələdiyyə və nə də dövlətli adamlar tərəfindən İranın mərkəzinə layiq olan bir teatr salonu tikilməmişdir. halbuki Azərbaycanda beş ay müddətində tikinti və quruculuq fəaliyyəti xüsusi sürətlə irəliləməkdədir»²⁸.

Azərbaycan xalqının haqq işini və azad səsini bütün dünyaya yaymaq üçün Təbriz şəhərində Azərbaycan radio stansiyası yaradıldı.

Şair və yazıçılarımızın yazıb yaratmaları üçün geniş fəaliyyət meydanı açıldı. Onların ana dilində əsərləri çap olunmağa başladı.

Gənc milli hökumətin ictimai iqtisadi tədbirləri Azərbaycan xalqını sevindirdiyi kimi, onun "ıldırım sürəti ilə yayılan təsiri İran zəhmətkeşlərinə çatdı və mübarizədə onları ruhlandırırdı.

İranın müxtəlif şəhərlərində yaşayan Azərbaycan zəhmətkeşləri «Azərbaycan» qəzeti redaksiyasına yazdıqları məktublardan birində öz sevinclərini belə ifadə edirdilər: Biz Tehrandə yaşayan azərbaycanlılar, «Azərbaycan» qəzetini oxuduğumuz zaman bizlərdə yeni ruh yüksəkliyi və böyük şadlıq əmələ gəlir. Təzə milli hökumətin az müddət ərzində böyük qədəmlər atması bizi həddindən artıq sevindirir.

Ölkəmiz və ana yurdumuz olan Azərbaycanın hər cəhətdən tərəqqi etməsi, əmniyyətin bərpası, maarif və mədəniyyətin öz ana dilimizdə olması, kənd təsərrüfatının inkişafı üçün lazımı tədbirlərin görülməsi, Təbrizdə yeni toxuculuq və başqa karxanaların tez bir zamanda işə salınması, dilənçilərin yığılıb işə cəlb edilməsi və başqa yenilikləri «Azərbaycan» qəzetində oxuyarkən qəlbimiz fərəhlə dolur, bizə can verir²⁹.

Azərbaycandakı demokratik hərəkatın və milli hökumətin iqtisadi tədbirlərinin İran xalqının milli azadlıq hərəkatına, Yaxın Şərqi və Orta Şərqi xalqlarına göstərdiyi müsbət təsir haqqında Pişəvəri demişdir: Tarix firqəmizin Azərbaycan xalqı və İran milləti üçün gördüyü böyük işləri qızıl xətlə qeyd edəcək və xalq onu alqışlayacaq, sevcək və başı uca olacaqdır.

Azərbaycan xalqının götürdüyü qədəmlər İran xalqı üçün təqlid sərməşqi olmuşdur. Yer bölgüsü, bu kimi başqa islahatlar Tehran qəzetləri, azadixahları və siyasətçilərinin gündəlik şüarı olmuşdur. Dediymiz kimi, İran xalqı bizim hərəkatımızdan ilham alır və bu bir səsdir ki, xalqı ayıltmışdır³⁰.

Firqənin və hökumətin qarşısında duran ən mühüm məsələlər barəsində danışarkən imperialistlərin və İranın irticai qüvvələrinin Azərbaycan xalqının milli azadlığı əleyhinə hər gün və hər dəqiqə yeni yeni fitnəkarlıqlar, sui qəsdlər və hücumlar təşkil etdiyini xatırladaraq Pişəvəri demişdir ki, fədailər, dediyim kimi, böyük xidmət göstərdilər. Lakin onlar ilə düşmənin nizami qoşunlarının qabağına çıxmaq olmaz, düşmən yatmamışdır. O, xarici imperialist dövlətlərin köməyi ilə bizim azadlığımızı məhv etməyə hazırlaşır. Biz bir an qəflət edə bilmərik. Ona görə nizami milli qoşun hissələri düzəltməliyik. Bunun üçün firqə gərək ciddi hazırlıq aparsın. Millətin bütün sağlam əfradını milli vəzifəni yerinə yetirmək üçün səfərbərliyə almalı, tam mənası ilə müasir bir qoşun yaradılmalıdır. Firqənin qarşısında duran ən böyük məsələ bundan ibarətdir³¹.

Bu göstərişləri əldə rəhbər tutan Azərbaycan milli hökuməti və Azərbaycan milli məclisi xalq qoşunları təşkil etmək haqqında özlərinin qanun və qərarlarını hazırlayıb, günün təxirə salınmaz məsələsi kimi xalq kütlələrinə çatdırdılar.

Azərbaycanın bütün şəhər və kəndlərində bu münasibətlə keçirilən mitinqlərdə xalq kütlələri öz azadlıqlarını qorumaq üçün Azərbaycan milli məclisinin və milli hökumətin bu çağırışını da böyük ruh yüksəkliyi və sevinclə qarşıladılar.

«Azad millət» qəzeti sülh uğrunda, xalqın əmin-amanlığını müdafiə etmək məqsədi ilə yaradılmış xalq

qoşununun geniş kütlələr tərəfindən rəğbət və məhəbbətlə qarşılandığını göstərərək yazır ki, Azərbaycanın bu günkü milli qoşunu xalqımızın iradəsi ilə yaranmış və azadlığımızı, istiqlalımızı qorumaq üçün böyük amil hesab olunur. Xalq qoşunumuz millətimizin sevinci və ürək məhəbbəti ilə qarşılır. Bu gün millətimiz, onun azadlığını qoruyan və hakimiyyətini hifz edən qoşuna böyük rəğbət və səmimiyyət göstərir³².

İran qoşunlarının baş qərargah rəisi general Ərfənin özbaşınalığına və irticai hərəkətlərinə qarşı üsyan səslərini ucaltmış azərbaycanlı və Fars zabitlərindən bir dəstəsi İran qoşunlarından qaçaraq Azərbaycana pənah gətirdilər.

Bu mübariz zabitləri azad Azərbaycan böyük hörmət və səmimiyyətlə qarşıladı. Firqə və milli hökumət onların hərbi dərəcələrini artırdı, xalq qoşunlarında onlara layiq məqamlar verdi.

* * *

V. İ. Lenin ümumxalq hərəkətini xarakterizə edərək ona belə tərif vermişdir: «Ümumxalq hərəkəti o hərəkətdir ki, bütün ölkənin obyektiv ehtiyaclarını ifadə edərək öz ağır zərbələrini ölkənin inkişafına mane olan əsas düşmən qüvvələrinə vurur. Ümumxalq hərəkəti o hərəkətdir ki, əhalinin böyük çoxluğu öz rəğbəti ilə ona yardım edir»³³.

1945—1946 cı illərdə Azərbaycanda milli azadlıq hərəkətində bütün xalq kütlələri iştirak etmiş və onun bütün tədbirlərini həyata keçirməkdə ona yardım etmişlər.

Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkəti İran üçün tam mənası ilə daxili bir iş idi. İran xalqları bu hərəkətdə böyük ümid bəsləyirdilər. Lakin daxili və xarici mürtəcelər onu İrandan ayrılmaq kimi qələmə verməklə, məqsədləri bir tərəfdən, bu hərəkəti İran xalqlarının nəzərindən salmaq, ləkələmək və xalq kütlələrində milli azadlıq mübarizəsi əhvali ruhiyyəsini zəiflətmək, digər tərəfdən, daxilə kütlələri milli hökumətə qarşı təhrik etməkdən ibarət idi.

İstər 1905—1911 ci illər Səttar xan hərəkəti, istər 1917—1920 ci il Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkəti, istərsə də 1945—1946 cı il Pişəvərinin başçılığı ilə olmuş milli azadlıq hərəkəti dövründə Azərbaycan xalqı ələ silah alaraq mənfur istibdad üsuli idarəsi əleyhinə, müstəmləkəçilik zülmünə qarşı ayağa qalxdığı zaman onun düşmənləri, imperialist casusları bu xalqın müqəddəs hərəkətini ləkələmək məqsədi ilə onu İrandan ayrılmaq kimi qiymətləndirməyə can atmışlar.

İmperialist dairələrin iradəsi ilə idarə olunan Tehranın irticai qəzetləri Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkətini ləkədar etmək məqsədi ilə ona cürbəcür böhtanlar atırlar.

Məşhur mətbuat fırıldaqçısı Yalçın başda olmaqla, Türkiyənin bir sıra faşistpərəst mətbuatı da Reyter agentliyinin Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkəti əleyhinə yağdırdığı böhtanları böyük canfəşanlıqla təkrar edirdi.

Türkiyə radiosu Azərbaycan xalqının öz müqəddəratına sahib olmasını onun İrandan ayrılması kimi qələmə verməyə ciddi cəhd edirdi.

Lakin Azərbaycanda nəşr olunan demokratik mətbuat imperialistlərə mənsub olan və onların göstərişi ilə hərəkət edən düşmənlərin bu böhtanlarını amansızlıqla ifşa və alt üst edərək daşını daş üstə qoymurdu.

«Azərbaycan» qəzeti bu münasibətlə yazmışdır ki, biz hələ demokratik hərəkətimiz başlanan günlərdə demişdik ki, qoy Osmanlı əfəndilər nəhaq yerə boğazlarını cırmasınlar, bu keçədən onlara bərk ola bilməz, Azərbaycan hər nə istəmiş olsa, İranın daxilində qalmaq şərti ilə istəyir.

Biz biganələrin daxili işlərimizə daxilət etməsinə imkan verməyəcəyik. Türkiyə mürtəceləri əgər Türk xalqını Amerika müstəmləkəçilərinin qucağına atmaqda özlərini bəyənlərsə, bizim buna sözümlə ola

bilməz, lakin biz Azərbaycan xalqını İrandan ayırmaq fikrində deyilik. Qoy türklər anlasınlar və xainənə səslərini kəsib bizi öz halımıza buraxsınlar³⁴.

İran həmkarlar İttifaqı Mərkəzi Şurasının orqanı olan «Zəfər» qəzeti «Azərbaycan və İran fəhlələrinin hərəkatı» adlı məqaləsində düşmənlərin yağdırdıqları böhtanları rədd edərək göstərir ki, Azərbaycan qəhrəmanlar yurdudur, o elə bir yerdir ki, İranın böyük azadlıq hərəkatı oradan baş vermiş və məşrutənin bağı bu xalqın oğullarının qanı ilə suvarılmışdır. O bu dəfə yenə də cəllad faşist hökumətinin azadlığın axırıncı asarını məhv etmək istədiyi bir zamanda qiyam etdi. O qiyam etdi və sübut etdi ki, azadlığı ələ almaq üçün Asiyada bir millət vardır. O mübarizə aparır, qurban verir, müstəmləkəçilərin və onların nökrələrinin əllərini kəsir və azadlığa nail olur.

Ancaq mürtəcelər deyirlər: o, İrandan ayrılmaq istəyir: imperialistlərin şeypurları London, Vaşinqton və Anqaradan fəryad edirlər ki, Azərbaycan İrandan ayrılmaq istəyir. Amma Azərbaycan onlara dişsındırıcı cavab verib dedi: Azərbaycanadakı azadlıq bütün İranda həyata keçməlidir³⁵.

1958 ci ildə imperialistlərin göstərişi ilə İranın irticai dövləti tərəfindən güllələnmiş, Hizb Tudeyi İranın Mərkəzi Komitəsinin üzvü, inqilabçı kommunist Xosrov Ruzbeh Tehranda hərbi məhkəmədəki müdafiə nitqində Azərbaycan və Kürd xalqlarının milli azadlıq hərəkatına ləkə vuranlara belə cavab vermişdir: «1945—1946 cı illərdə baş vermiş Azərbaycan və Kürdüstan hərəkatının əsla Azərbaycanı İrandan ayırmaq cəhdi olmamış, hətta, əksinə, bizim milli azadlıq və istiqlaliyyətimizin saxlanmasına, qorunmasına və möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur»³⁶.

Azərbaycan xalqının 1945—1946 cı il milli azadlıq hərəkatının heç zaman İrandan ayrılmaq fikri olmamış, o, İran daxilində yaşayan xalqların qardaşlıq və inqilabi həmkarlığına arxalanmış, irticai üsuli idarəyə, onun Azərbaycandakı hökmranlığına, imperializmin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı baş vermiş mütərəqqi bir hərəkat olmuşdur. Bu hərəkat İran xalqlarının milli istiqlaliyyət və azadlıq uğrunda, imperializmə, irticə rejiminə qarşı apardıqları mübarizə hərəkatının ayrılmaz hissəsi olmuşdur.

Deməli, Pişəvərinin başçılıq etdiyi milli azadlıq hərəkatı bütün ölkədə həyata keçirilməli olan ümum iran inqilabının bir hissəsi və müqəddəs bir üsyan olmuşdur»³⁷.

Xosrov Ruzbeh bu barədə öz müdafiə nitqində obyektiv olaraq göstərmişdir ki, Azərbaycan millətinin, Kürd millətinin, Fars millətinin və əqəlliyətdə qalan millətlərin öz müqəddəratını həll etməyə, özü də İranın vahid bayrağı altında federativ hökumət təşkil etmək cəhdini heç vaxt ölkənin bütövlüyünə xələl yetirmək cəhdi kimi göstərmək olmaz. Nə Azərbaycan millətinin, nə Kürd millətinin və nə də onların siyasi rəhbərlərinin ölkənin ərazi bütövlüyünə azacıq da olsa xələl yetirmək məqsədi daşıyan fikirləri olmamış və yoxdur³⁸.

Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatı fəhlələrin həmrəyliyi və onların inqilabi həmkarlığını möhkəmləndirərək, geniş xalq kütlələrini demokratik hakimiyyət yaratmaq uğrunda birgə mübarizəyə qaldırmışdır. Bu hərəkatın yaratmış olduğu milli hökumət imperialistlərin və İran mürtəcelərinin Azərbaycandakı hökmranlığını alt üst edib xalqa demokratik hüquqlar vermiş, onu zülm və əsarətdən nicat tapmış azad bir xalq kimi dünyaya tanıtmışdır.

Tehrana satqın mətbuatı növbəti bir yalan yazaraq belə göstərmək istəyir ki, əgər Tehran Azərbaycana yaxşı baxsaydı və oraya adil bir hökumət göndərsəydi, Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı baş verməzdi.

Lakin işin həqiqəti belə deyildi. hərəkatımız yalnız Azərbaycan xalqının iradəsi ilə vücuda gəlmişdir. Azərbaycanlı qərinələr boyu azad yaşamaq istəmişdir. Azərbaycan xalqı istəyirdi ki, öz müqəddəratını özü həll etsin.

Dava, çörək və yaxşı hakim davası deyil idi. Demək, hərəkatımız daha dərin səbəblərdən meydana çıxmışdır³⁹.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Mustafa Bərzaninin başçılığı ilə İraq kürdlərinin hazırda apardıqları mübarizə eyni ilə Azərbaycan hərəkatının təkrarıdır, zira, azərbaycanlılar kimi, kürdlər də ayrılmaq deyil, muxtariyyət almaq uğrunda vuruşurlar.

İranda satqın irticai mətbuatının növbəti yalan və iftiraları demokratik mətbuatın səhifələrində getdikcə daha kəskin ifşa olunurdu. Tehranın irticai dairələrinə mənsub olan həmin qəzetlər Azərbaycan xalqının öz müqəddəratına sahib olaraq iri addımlarla irəlilədiyini və Azərbaycanın milli demokratik hərəkatının İrana təsirini görərək yeni bir hiyləyə əl atdılar. Onlar Xozistan məsələsini ortaya ataraq deyirdilər ki, əgər biz Azərbaycana bu haqq və imtiyazları versək, Xozistan da istəyəcək. İrticai mənbələr bu yol ilə bizim hərəkatımıza maneçilik törətmək üçün Xozistanda cürbəcür təşəbbüslər edir, ərəblər ittihadıyyəsi vücuda gətirirlər. Bu yalançı ittihadıyyə Ərəb. dövlətlərinə şikayət edir və Xozistanı İrandan ayırmaq və ərəb ölkələrinə qoşmaq istəyir. Lakin bizim heç vaxt İrandan ayrılmaq şüarımız olmamışdır. Biz hər nə istəmişik, İran daxilində istəmişik, bizim düşmənlərimiz Azərbaycan hərəkatını aradan qaldırmaq üçün Xozistanı İrandan ayırmaq istəyirlər. Düşmənlərimizin gətirdikləri bəhanələr və Xozistan məsələsini ortaya atmaları siyasi macəraçılığın bir təzahürüdür⁴⁰.

V. İ. Lenin hələ vaxtı ilə belə burjuva məddahlarını kəskin ifşa edərək yazmışdır: «Sizin azadlıq və demokratiya haqqında danışdıqlarınız gurultulu sözlərdən, çeynənmiş ibarələrdən, bir dəb şəkli almış boşboğazlıqdan və ya riyakarlıqdan ibarətdir. Bu, bəzək düzək verilmiş bir lövhədir. Həqiqətdə isə siz mömin donunda şeytansınız. Sizin qəlbiniz tam bir gəda qəlbidir, sizin elminiz, mədəniyyət və maarifiniz isə peşəkar fahişəliyin yalnız bir növüdür, çünki siz öz qəlbinizi satırsınız...»⁴¹.

Məsələ tək Azərbaycan məsələsi deyildir. Söz bütün İranda azadlıq, demokratik üsulunun yayılması üstündədir. Tehranın hakim dairələrini, İranın böyük feodal və torpaq sahiblərini qorxuya salan da burasıdır. Onlar qanun əsasi pərdəsi altında bütün xalqın hüquqlarını məhv etməyə çalışırlar. Dava kəndlilinin aldığı torpaq və xalqın aldığı əsil hakimiyyət üstündədir.

Söz məşrutənin, demokratik üsulunun İranda icra edilməsi və bizim başladığımız böyük islahat proqramının bütün məmləkət daxilində həyata keçməsi üstündədir.

İran və Azərbaycanın demokratik mətbuatı, bir tərəfdən İranın irticai qəzetlərinin yalanlarını ifşa edir, digər tərəfdən isə beynəlxalq irticaya sarsıdıcı zərbələr endirir və düşmənlərin iç üzünü və yeritdikləri qara siyasətlərini ifşa edir, vaxtılı vaxtında kütlələrə açıb göstərirdi.

Azərbaycanda nəşr edilən demokratik mətbuatın milli azadlıq hərəkatındakı rolunu qiymətləndirərək «Azərbaycan» məcmuəsi yazır: «1324—1325 ci (1945—1946 cı) illərdə Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində nəşr olunan demokratik mətbuatımız daxili və xarici irtica ilə üz üzə durub ön atəş xəttində dayanmış döyüşçünün vəziyyətini andırır»⁴².

Bu zaman Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatının möhkəm dayağı olan Hizb Tudeyi İranın mübariz mətbuatı Azərbaycan xalqının haqlı tələblərini, həyata keçirmiş olduğu bütün siyasi, iqtisadi və mədəni tədbirlərini alqışlayır və ona tərəfdar çıxırdı.

Pişəvəri həmin inqilabi mətbuatı qiymətləndirərək demişdir ki, bizim hərəkatımıza Tehranda çıxan azadixah qəzetlər, o cümlədən: «Rəhbər», «Zəfər» və sairələri əvəzsiz olaraq kömək edirlər. Onlar bizim hərəkatımızın ikinci sütunu idilər.

Azərbaycan, Kürd və İran xalqlarının Sovet xalqları arasında genişlənməkdə olan iqtisadi mədəni əlaqələr və dostluq münasibətləri bu xalqların iqtisadiyyat və mədəniyyətinin inkişafına ən yaxşı təsir göstərirdi.

Ədəbiyyat, incəsənət, maarif və mədəniyyətin irəliləməsinə kömək edən Sovet İttifaqı ilə Mədəni Rabitə Saxlayan İran cəmiyyəti Təbriz şöbəsinin nəşriyyatı bədii, elmi, ictimai və siyasi əhəmiyyətə malik olan bir

sıra qiymətli əsərlər nəşr etmişdir. Bunlardan 1944, 1945 və 1946 cı illərdə nəşr edilmiş «Zəfər nəğmələri», Azərbaycan şairi «Heyran xanımın divanı», «Saib Təbrizinin şərh halı», «Mirzəli Möcüzün seçilmiş əsərləri», böyük rusya yazıçısı «Maksim Qorkinin şərh halı» və seçilmiş əsərlərindən ibarət olan kitabça, «Nəğmə», «Usta Zeynal», «Lay lay», şair «Əli Fitrəti» «Elim azaddır», böyük rus təmsilçisi «İ. A. Krilovun qısa şərh halı» və bir neçə mənzum dastanlar kitabçasını və s. göstərmək olar.

Mirzə İbrahimovun 1946 cı ildə Təbrizdə «Azərbaycan dili» adlı kitabçasının nəşri Azərbaycan xalqının doğma dilinin tarixən öyrənilməsində böyük bir vasitə olmuşdur.

Tarix elmləri namizədi, dosent Şərəflinin «Azərbaycan xalqının moğul istilaçıları əleyhinə mübarizəsi» adlı kitabçası da Azərbaycan xalqının işğalçılara qarşı tarixi mübarizəsi nöqtəyi nəzərindən diqqətə layiqdir. Sovet Azərbaycanının tarixi inkişafını özündə əks etdirən Ənvər Məmmədخانının «25 bahar» adlı kitabçası Sovet İttifaqı ilə mədəni rabitə saxlayan İran cəmiyyəti Təbriz şöbəsinin fəaliyyətinin nəticəsidir. Bu kitabçada müəllif Sovet hakimiyyəti dövründə Sovet Azərbaycanı xalqının əldə etmiş olduğu bütün nailiyyətləri bariz qələmlə izah etmişdir.

Azərbaycan xalqının məşhur yazıçılarından Firidun İbrahiminin 1946 cı ildə «Azərbaycanın qədim tarixindən» adlı əsərinin nəşri də öz növbəsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Həmin əsərdə Azərbaycan xalqının öz milli istiqlaliyyəti uğrunda yadelli işğalçılara qarşı apardığı qəhrəmanlıq mübarizəsi əks etdirilmişdir. Yazıçı Azərbaycanın qədim tarixini saxtalaşdıranlara dişsındırıcı cavablar vermişdir.

Böyük rus xalqının ədəbi və elmi simalarını İran xalqları ilə tanış etməkdə Sovet mədəniyyət evinin nəşriyyatı bir sıra müvəffəqiyyətli işlər görmüşdür. Azərbaycanın demokratik mətbuatının səhifələrində Sovet mədəniyyət evinin fəaliyyəti göstərilmişdir.

«Sovet mədəniyyət evi nəşriyyatına nəzər» adlı məqalədə deyilir: «Böyük rus xalqının indiyədək geniş İran xalqları arasında məchul qalan ədəbi, elmi simaları yalnız Sovet mədəniyyət evi vasitəsi ilə xalqımız içərisində təb və nəşr edilmişdir»⁴³.

Təbrizdə nəşr edilmiş «Vətən yolunda» Qızıl Əskər qəzeti onlarca şair və yazıçı yetişdirmiş, «Şairlər məclisi» özünün nəşr etdiyi mətbuatı ilə Azərbaycan şairlərini geniş xalq kütlələrinə tanıtdırmaqda diqqətə layiq işlər görmüşdür. «Vətən yolunda» qəzeti Azərbaycan xalqının ədəbi dilinin inkişafında və təkmilləşməsində də olduqca böyük rol oynamışdır. Qəzetin səhifələrində Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahim, Mirzə İbrahimov, Rəsul Riza, Osman Sarıvəlli, Q. Musayev, Cəfər Xəndan, İ. Nəzərov, S. Abbasov, Q. Məmmədli və başqa şair və yazıçıların çap edilmiş əsərləri geniş xalq kütlələrini faşizmə qarşı mübarizəyə ruhlandırır.

Azərbaycanda demokratik mətbuatın, ana dilində qəzet və jurnalların meydana gəlməsində bu qəzetin müsbət təsiri və böyük rolu olmuşdur.

«Vətən yolunda» qəzeti yanında təşkil olunmuş «Şairlər məclisi» Azərbaycanın əlindən çox şairini öz ətrafında birləşdirərək onların yaradıcılığına yaxından kömək edirdi. Bu şairlərdən Əli Fitrət, Mir Mehdi Etimad, İbrahim Zakir, Balaş Azəroğlu, Əli Tudə, Hilal Nasiri, Kaşif, Aşıq Hüseyn Cavan, Mir Mehdi Çavuşı, M. Niknam, Hökümə Billuri, Mədinə Gülgün, Məhzun, Murtuza Pir, Fəxrəddin Nuri, M. Dirəfşi və s. göstərmək olar.

Bunu cəsarətlə deməliyə ki, milli azadlıq hərəkatımızın nəticəsində bir sıra cavan şairlərimiz həqiqi yaradıcılıqları ilə özlərinə şöhrət qazandırmışlar. «Azəroğlu, Əli Tudə, Mədinə Gülgün, M. Dirəfşi və qeyriləri yalnız nehzətimizin şairi hesab oluna bilərlər»⁴⁴.

Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatı, bütün sahələrdə olduğu kimi, demokratik ədəbiyyatın inkişafına da böyük təkan verdi.

«İndi tam qürurla demək olar ki, İran Azərbaycanında yeni bir ədəbiyyat yaranır. Bu ədəbiyyat ümumən

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünə məxsus bir yer tutacaqdır. Milli hökumətini quran Azərbaycan xalqı öz milli ədəbiyyatı ilə də fəxr edə bilər. Çünki bu ədəbiyyat xalqın milli qürurundan ilham alır. Azərbaycanda milli hərəkatın bayraqları olan Azərbaycan Demokrat Fırqasının rəhbərliyi altında ana dilində, elmi, mədəni müəssisələr yarandığı kimi «şairlər və yazıçılar cəmiyyəti» də yaranmışdır»⁴⁵.

Azərbaycanda ana dilində demokratik mətbuatın və ədəbiyyatın yaranmasında və inkişafında Təbrizdəki Sovet mədəniyyət evinin, Sovet İran mədəni rəhbərliyi Təbriz şöbəsinin və onun nəşr etdiyi «Şəfəq», «Vətən», «Mədəniyyət», «Azərbaycan» jurnallarının, «Vətən yolunda» Qızıl Əskər qəzetinin və sairənin müsbət və təsiredici rolu olmuşdur.

«Günəş» məcmuəsi Sovet mədəniyyət evinin iki illik fəaliyyətini belə qiymətləndirmişdir: Sovet mədəniyyət evi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin inkişaf və təkamülü barəsində keçmiş şair, yazıçı, ədib və alimlərin həyat və fəaliyyətini və onların tərcümeyi hal və şah əsərlərini təhlil və nəşr etməklə kifayətlənməyib müasir şair və yazıçıların, xalqımızın əzəmət və mədəniyyətini tərənnüm edən seçilmiş əsərlərinin nəşrinə çalışaraq bu iki il müddətində 23 cild kitab, məcmuə çap və nəşr etmişdir»⁴⁶.

«Azərbaycan» qəzeti Sovet mədəniyyət evinin elm, maarif sahəsində etdiyi köməklikləri qiymətləndirərək Azərbaycan xalqının minnətdarlıq və təşəkkürünü bu cümlələrlə belə ifadə etmişdir: «Mədəniyyət evinin xalqımızın tərəqqi və təkamül yolunda etdiyi köməklik çox böyükdür. Biz bu mədəni təşkilatın, onun fəzil, dəyərli rəhbər və işçilərinin maarif, mədəniyyət və sənət naminə xalqımıza etdiklərini unutmayaçağıq»⁴⁷.

Sovet dövlətinin xalqımıza göstərdiyi maddi və mənəvi köməkliliyi qiymətləndirən «Qələbə» qəzeti yazır: «Xalqımızın az bir zamanda mədəniyyət və maarif sahəsində əldə etdiyi müvəffəqiyyətlərdə bizə dost və qardaş olan həmsəyimiz Sovet İttifaqının böyük köməklikləri olmuşdur»⁴⁸.

İmperialistlərin oyuncağına çevrilmiş və iş başına gətirilmiş İranın dövlət başçıları İran xalqları ilə sovet xalqları arasında artmaqda olan dostluğu pozmağa ciddi cəhd edirdilər. Lakin Azərbaycan və İran xalqları İran dövlətinin xalqa zidd siyasəti əleyhinə çıxaraq, Sovet İttifaqı və sovet xalqları ilə özlərinin dostluq əlaqələrini möhkəmləndirməyi tələb edirdilər.

İran xalqlarının Sovet İttifaqı xalqları ilə dostluq arzularını ifadə edən Pişəvəri demişdir: «Sovet İttifaqı ilə dostluğumuz İran istiqlalının zəminidir. Ona görə də İran və Sovet İttifaqının dostluğu gərək əbədi olsun»⁴⁹.

1945—1946 cı illərdə Azərbaycanda nəşr edilmiş demokratik mətbuat beynəlxalq inqilabi hərəkat tarixində yeni dövr açan Böyük Oktyabr inqilabına, onun rəhbəri olan Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasına — Vladimir İliç Leninə ardıcıl məqalələr həsr etmişdir.

«Azərbaycan» qəzeti 2 noyabr 1946 cı il tarixli nömrəsini Böyük Oktyabr sosialist inqilabının 29 cu ildönümünə həsr etmişdir.

Həmin qəzetin nömrəsində dünya proletariatının dahi rəhbəri Vladimir İliç Leninin şəkli verilmişdir. Qəzetdə «Oktyabr və İran», «Oktyabr inqilabı dünyaya nə verdi?», «Böyük Oktyabr inqilabı və xalqlar dostluğu», «Oktyabr inqilabının beynəlxalq mahiyyəti» və sair məqalələr və müxtəlif şərlər verilmişdir.

«Oktyabr və İran» adlı baş məqalədə deyilir ki, 1917 ci ildə Böyük Oktyabr inqilabının qalib çıxması və çar istibdadının yıxılması və darmadağın edilməsi ilə İran xalqlarının həyatında yeni bir dövr açıldı. Sovet hökuməti, yarandığı gündən bütün məzlum xalqlara, o cümlədən İran milləti ilə dostluq siyasəti yeridib onların qayğıkeş bir qonşusu oldu. Sovet hökuməti çar imperializminin əksinə olaraq İranla bir dost kimi rəftar etməyə başladı.

«Qələbə» qəzeti 1946 cı il 23 cü nömrəsini Böyük Oktyabr inqilabının 29 cu ildönümünə həsr etmişdir. Qəzetin başlığında bu şüar verilmişdir:

«Zülmün çürümüş, murdar rişəsini dünyanın altıda bir hissəsindən əbədi olaraq üzüb atan qəhrəman rus

xalqına eşq olsun!»

Qəzet yazır ki, yalnız dahi Leninin düzgün rəhbərliyi sayəsində rus xalqı və rus proletariatu həqiqi inqilaba başlayaraq çarizm qalıqlarını rişədən qırıb, azad xalq dövlətini qura bildi. Beləliklə, rus xalqı dünyada ən qabaqcıl bir millət olaraq dünya azadixahlarının dayağıdır⁵⁰.

«Azərbaycan» qəzeti özünün «Oktyabr inqilabı və Şərq» adlı məqaləsində yazmışdır: «Oktyabr inqilabından sonra Şərqdə geniş azadlıq hərəkatı vücuda gəlmiş və əsrlər boyu əsir yaşayan, istiqlal və hakimiyyətləri imperialistlər tərəfindən tapdalanan məzlum Şərq xalqları imperializmin təsəllütünə son qoymağa iqdam etmişlər. Məzlum xalqların bu qurtuluş və nicat hərəkatını müdafiə edən bir qüvvə varsa o da Sovet dövlətidir. Buna görədir ki, Şərq millətləri Sovet hökumətinə və onlara mübarizə yolunu göstərən və Şərqdə azadlıq nuru saçan Oktyabr inqilabına hədsiz sədaqət və səmimiyyət bəsləyirlər. Ona görə Oktyabr inqilabı Şərq xalqları üçün ən böyük və sevimli bir bayramdır»⁵¹.

V. İ. Lenin bütün zəhmətkeş bəşəriyyətin böyük xilaskarı və yer üzündə yeni azad həyatın yaradıcısı olmuşdur.

V. İ. Leninin adı qərbdən şərqədək, cənubdan şimaladək yeni dünyanın rəmzi olmuşdur.

Azərbaycanda nəşr edilən demokratik mətbuat Lenin ideyaları ilə ruhlanmış və xalqın xoşbəxtlik, səadəti uğrunda bu ideyalardan ilham almışdır.

Azərbaycan xalqının böyük Leninə və Sovet dövlətinə olan minnətdarlığı belə ifadə edilmişdir:

«Lenin Rusiyada yaranmış bir günəşdir. Lakin onun şüaları bütün dünyanın məzlum və zəhmətkeş xalqlarının ürəklərini xoş duyğularla isindirmişdir.

Lenin bəşəriyyətə xeyirxahlıq üçün doğulmuş bir qüdsiyyət idi. İndi bütün azadlıq sevən bəşəriyyət bu qüdsiyyətə səcdə edir»⁵².

«Xavər no» qəzeti V. İ. Leninin vəfatının 21-ci ildönümü günü münasibəti ilə «Lenin ölmüşsə də leninizm yaşayır» adlı baş məqaləsində yazır ki, Lenin, Böyük Oktyabr sosialist inqilabı vasitəsi ilə sübut etdi ki, fəlakət, bədbəxtlik, zülm, əsarət və istismarı yalnız birlik və inqilab ilə aradan qaldırmaq olar.

Lenin ölmüşsə də ancaq leninizm yaşayır və qalib gəlir. Nə qədər ki, dünya öz məhvəri ətrafında fırlanır, günəş işıq saçır, dörd fəsil bir birini əvəz edir leninizmin işıqlı ulduzu həmişə şafəq saçaqadır⁵³.

1. «Kommunist» qəzeti,, no. 7204, fevral 1946 cı il.
2. «Pravda» qəzeti, 27 yanvar 1946 cı il.
- 3., və 4. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə. no. 96, 9 yanvar 1946 cı il.
5. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə. no. 225, 14 iyun 1946 cı il.
6. «Demokrat» məcmuəsi, Təbriz,. no. 1, sentyabr 1946 cı il.
7. «Azad Millət» qəzeti, no. 65, 19 iyul 1946 cı il.
8. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə. no. 47 (336), 28 oktyabr 1946 cı il.
9. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə. no. 104, 18 yanvar 1946 cı il.
10. «Vətən Yolunda» günaşırı çıxan Qəzəl Əsgər qəzeti, no. (359), 11 yanvar 1946 cı il.
11. «Urmıyyə» qəzeti, no. 1, 23 yanvar 1946 cı il.
12. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə. no 99, 13 yanvar 1946 cı il.
13. Yenə orada, no. 250, 15 iyun 1946 cı il.
14. «Azərbaycan» jurnalı, no. 9 (14), sentyabr 1946 cə il.
15. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə. no 250, 15 iyun 1946 cı il.
16. «Demokrat» məcmuəsi, Təbriz,. no. 1, sentyabr 1946 cı il.
17. «Yeni Şərq» qəzeti, Təbriz, no. 142, üçüncü il, no. 7, sentyabr 1946 cı il.
18. «İzvestiya» qəzeti, 21 mart 1946 cı il.
19. «Şəhrivərin on ikisi», Təbriz, 1946 cı il.
20. «Qələbə» qəzeti, Təbriz, no. 25, 7 noyabr 1946 cı il.
21. . «Şahbaz» qəzeti, Təbriz, 17 yanvar 1946 cı il.
22. «Urmıyyə» qəzeti, no. 20, 16 aprel 1946 cı il.
23. «Şəhrivərin on ikisi», Təbriz, 1946 cı il.
24. Seyid Cəfər Pişəvəri. «21 Azər», 1961 ci il.
25. «Zəfər» qəzeti, no. 282, Tehran, 17 iyun 1946 ci il.
26. «Nameyi Mərdom», no. 691, Tehran, 12 aprel 1946 cı il.
27. «The Midle east» jurnalı, no. 1, 1956, Washington p. p. 18, 19
28. Əbülhəsən Əmidi Nuri. «Azərbaycane Demokrat», Tehran 1946 cı il.
29. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə. no. 141, 5 mart 1946 cı il.
30. Yenə orada, no. 2 (291), 6 sentyabr 1946 cı il.
31. Seyid Cəfər Pişəvəri. «21 Azər», 1961 ci il.
32. «Azad Millət», Azərbaycan milli məclisinin orqanı, no. 6 (191), 4 aprel 1946 cı il.
33. V. İ. Lenin, Əsərləri, 18 ci cild.
34. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə. no. 212, 30 may 1946 cı il.
35. «Zəfər» qəzeti, no. 274, Tehran, 7 iyun 1946 ci il.
- 36., 37., və 38. «Xosro Ruzbeh hərbi məhkəmədə». 1963, azərbaycan ruznaməsinin nəşriyyatı
- 39., 40. Seyid Cəfər Pişəvəri, «21 Azər», Azərbaycan ruznaməsinin nəşriyyatı, 1961 ci il.
41. V. İ. Lenin, Əsərləri, 13 cü cild.
42. «Azərbaycan» məcmuəsi, Azərbaycan ruznaməsinin nəşriyyatı, no. 1, 1962 ci il.
43. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə. no. 275, 15 avqust 1946 cı il.
44. «Şəhrivərin on ikisi», Təbriz, 1946 cı il.
45. «Şairlər Məclisi». Təbriz, oktyabr, noyabr 1945 ci il.(şairlər məclisinin nəşriyyatı)
46. «Günəş» məcmuəsi, no. 1, Təbriz, sentyabr 1946. Azərbaycan şair və yazıçılar cəmiyyətinin nəşriyyatı.
47. «Azərbaycan» qəzeti. no. 269, 8 avqust 1946 cı il.
48. «Qələbə» qəzeti. no. 27, Tebriz, 14 noyabr 1946 cı il.
49. Seyid Cəfər Pişəvəri, «21 Azər», 1961 ci il.
50. «Qələbə» qəzeti. no. 23, Tebriz, 29 oktyabr 1946 cı il.
51. «Azərbaycan» qəzeti. no. 51 (340), 2 noyabr 1946 cı il.
52. «Vətən Yolunda» qəzeti, no. 9 (363), 21 yanvar 1946 cı il.
53. «Xavəre No» qəzeti, no. 33, Təbriz, 22 yanvar 1945 ci il.

İranin Demokratikləşdirilməsi Uğrunda

Azərbaycan və Kürd xalqlarının milli azadlıq hərəkatının qələbəsi İran zəhmətkeşlərinin imperializm və daxili irtica əleyhinə apardıqları mübarizəsini gücləndirdi. Məhz bu hərəkatın güclü dalğası İran irticasını bərk sarsıtdı və beləliklə də ingilislərin köhnə nöqəri olan Həkimî hökumətini istefa verməyə məcbur etdi.

İrtica təlaş içində xaricilərə arxa bağlamaq ümidində idi və bizim hərəkatımızın mahiyyətini dəyişib aradan qaldırmağa can atırdı. Lakin xalqımızın möhkəm inam və mətinliyi onlara üstün gəldi. Ona görə də məcbur oldular bir rəy əksəriyyəti ilə Qəvamüssəltənəni hökumət başına gətirsin və onun vasitəsi ilə Azərbaycanın demokratik hərəkatı ilə hesablaşsınlar¹.

Həkimî hökumətinin süqut etməsi Azərbaycan və İran xalqlarının milli azadlıq hərəkatının genişlənməsi üçün münasib şərait yaratdı.

1946 cı ilin aprel ayından etibarən Sovet İran münasibətləri haqqında iki dövlət arasında dostcasına danışıqlar başlandı.

Sovet İran danışıqları haqqındakı rəsmi məlumatda Azərbaycan məsələsinin daxili bir iş olduğu bir daha təsdiq edildi.

Bütün İran ictimaiyyəti İranda milli demokratik bir dövlətin yaranmasını, 15 ci məclisə azad surətdə yeni seçkilər keçirilməsini, Azərbaycanın demokratik islahatlarının bütün İranda həyata keçirilməsini və Azərbaycan milli hökuməti ilə İran dövləti arasında danışıqlar aparılmasını tələb edirdilər.

Qəvamüssəltənə dövləti ilk əvvəl Azərbaycan məsələsini danışıq və sülh yolu ilə həll edəcəyini bildirdi. Bu münasibətlə də o, Azərbaycan Milli Hökumətinin nümayəndə heyətini müzakirə üçün Tehrana dəvət etdi. Azərbaycan Milli Hökuməti İran dövlətinin dəvətini qəbul etdi.

Azərbaycan milli hökumətinin başnaziri Seyid. Cəfər Pişəvəri başda olmaqla nümayəndə heyəti 1946 cı il aprel ayının 28 də Tehrana yola düşdü.

Azərbaycan xalqı öz nümayəndələrini yola salarkən Təbrizdə böyük bir nümayiş və mitinq keçirildi.

Mitinqdə Kürdüstan milli hökumətinin başçısı və Kürd xalqının rəhbəri Qazi Məhəmməd çıxış edərək demişdir: «İndi ki, Pişəvəri Azərbaycan milləti tərəfindən Tehrana nümayəndə gedir, onlar təkcə Azərbaycan xalqının deyil, həm də Kürd millətinin nümayəndəsidirlər. Bu gün Azərbaycan xalqı Kürd xalqı ilə birlikdə sarsılmaz bir vəhdət yaratmışlar. Bu vəhdət onlara icazə verir ki, bir birlərinin hüququnu layiqincə müdafiə etsinlər²...

Azərbaycan milli hökumətinin başnaziri öz çıxışında belə dedi: «...Biz istəyirik ki, bütün İranda demokratik bir rejim yaransın, xalq öz evinə, öz hüququna malik olsun.

Biz istəyirik bütün qardaşlarımız İranda azad yaşasınlar. hökumət gərək xalqın öz hökuməti olub və xalqın özü bu hökuməti təmin etsin. Biz bir nəfərimiz qalincayadək öləcəyik və ya İranın bütün məzlum xalqlarını azad edəcəyik. Biz Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin bayrağını əbədi olaraq qəvi əllərimizlə uca saxlayacağıq...»³.

Jandarm və polislərin göstərdikləri maneçiliklərə baxmayaraq, Tehran ictimaiyyəti, demokratik təşkilatlar, demokratik mətbuat nümayəndələri, Tehran zəhmətkeşləri Azərbaycan nümayəndələrini səmimiyyətlə, gül çicəklə qarşıladılar.

Azərbaycanın şəhərlərində mitinqlər keçirildi, qətnamələr qəbul olundu. Bu teleqramlarda və qətnamələrdə

Azərbaycan xalqı öz nümayəndələrindən əldə edilmiş azadlığı saxlamaqla, İranda da azadlığın qurulmasını tələb edirdilər.

Təbrizin toxucu karxanası fəhlələrinin Azərbaycanın milli hökumətinin başnaziri Pişəvəriyə, Təbrizdə nəşr olunan «Azərbaycan», «Azad millət», «Yeni şərq» və Tehranda nəşr olunan «Rəhbər», «Zəfər», «Mərdom», «İran ma», «Rəstaxiz İran», «Dad» qəzetlərinə göndərdikləri teleqramlarında yazırlar ki, biz Kəlkətçi fabrikinin fəhlələri öz hörmətli nümayəndələrimizdən müzakirələrdə cavan milli hökumətimizin və milli azadlığımızın İran daxilində və bütün İran millətlərinin hüquqlarının qorunmasını istəməklə bərabər İranın bütün əyalət və vilayətlərində azadlığın bərqərar olmasını istəyirik.

Azərbaycan nümayəndələri Tehrana varid olduqda Tehran azadixahları onları belə qarşıladılar: Siz bizə nicat verdiniz, siz İran xalqını əsarətdən xilas etdiniz, amandır səhv etməyin! Azadlığımız sizin düzgün hərəkət etməyinizə bağlıdır. Yaşasın Azərbaycanın qəhrəman xalqı! Yaşasın azadlığımızın məşədarı olan Azərbaycan azadixahları!

Azərbaycan milli hökumət nümayəndələri ilə Qəvamüssəltənə hökumətinin nümayəndələri arasında müzakirələr başlandı. hər iki nümayəndəlik müəyyən razılığa gəldisə də lakin İran dövləti 7 maddədən ibarət vermiş olduğu bəyanatdan kənara çıxmadı. Azərbaycan nümayəndə heyəti isə öz təklifini 33 maddədən ibarət irəli sürdü. Beləliklə, on beş gün sürən müzakirələrdən sonra heç bir nəticə əldə edə bilməyən nümayəndə heyətimiz Tehrandan geri qayıtdı.

Qəvamın Azərbaycan haqqında təsdiq etdiyi bəyanatı Azərbaycan xalqının istər milli muxtariyyət, istərsə də əldə etmiş olduğu hüquqları özündə əks etdirmir, hətta qanun əsasının vermiş olduğu hüquqlardan da tamamilə geri qalırdı. Halbuki Azərbaycan aldığı haqqı saxlamaqla, onun bütün İranda da həyata keçməsinə istəyirdi.

Azərbaycan xalqının sülh uğrunda, İranın istiqlaliyyəti və demokratikləşməsi yolunda götürdüyü xeyirxah qədəmlərə qarşı imperialistlərin barmağı ilə oynayan İranın irticai hakim dairələrinin işlətdikləri növbəti xəyanətlərini ifşa edən «Azad millət» qəzeti yazır ki, qoy bütün dünya xalqları, sülhsevər millətlər və bütün azadixahlar bilsinlər ki, Azərbaycan xalqı sülhü və asayışı təmin etmək üçün son dərəcə fədakarlıq göstərdi. Lakin bəşəriyyət düşmənləri və Tehran mürtəceləri buna hazır olmayıb Azərbaycan xalqı ilə İran xalqları arasındakı qan tökülməsinə bais olurlar.⁴

«Azərbaycan» qəzeti «Azərbaycan xalqı sülh tərəfdarıdır» adlı baş məqaləsində yazır:

«Biz dünyanın bütün sülhsevər xalqlarına və azadixahlarına bildirdik ki, biz ixtilafları sülh və dostluq yolu ilə həll etməyə hazır olduğumuzu son dərəcəyə qədər müdafiə etdik. Lakin Tehran mürtəceləri buna hazır olmaq istəmirlər»⁵.

London radiosu 1946 cı ilin may ayının 18-də Qəvamüssəltənə tərəfindən bir bəyanat nəşr edildiyini xəbər vermişdi. Həmin bəyanatda deyilir ki, İranın irticai ünsürləri xarici səfirliklərə pənahəndə olub ölkədə hərəc mərclik yaratmaqla yenidən özləri üçün parlamanda səndəl axtarırlar. Bunlar bizimlə Sovet dövləti arasında anlaşılmazlığa və inciklik yaratmağa bais olmuşlar. İndi də xaricdə mənim istefaya çıxmağım haqqında şayiə yaymaqdadırlar. Bunlar 13 və 14-cü məclis dövrəsində heç bir iş görmədilər. Nəhayət, məmləkəti indiki vəziyyətə düşür etdilər. Onlar Pişəvərinin haqlı etibarnaməsini rədd etdilər. İndi Azərbaycan nümayəndələrinin dostcasına müzakirələri başlanmışdır və tamam İranın islahatından ötrü geniş planlar tərtib edilmişdir ki, bu da Azərbaycan məsələsi həll olunduqdan sonra həyata keçiriləcəkdir.⁶

Lakin Qəvamın bu bəyanatı başdan ayağa qədər yalan və hiylədən ibarət idi. O, vaxt qazanmaq istəyirdi, Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatını boğmaq üçün bu bir maneə idi, çünki onun bəyanatından bir gün sonra, yəni may ayının 19-da İranın dövlət qoşunları amerikalı Şvarstkopfun başçılığı ilə Holasu tərəfindən Azərbaycan sərhədlərinə qəflətən hücum keçdi. Onlar bununla ikinci dəfə idi ki, Azərbaycan sərhədlərini pozaraq topla, tankla hücum keçirdilər. Lakin düşmən qüvvələri hər iki hücumlarında da Azərbaycan fədailərinin qüdrətli müqaviməti ilə üzləşərək, onun çaldığı möhkəm zərbələri

nəticəsində darmadağın edilib öz mövqelərinə çəkildilər. Beləliklə də mürtəcelərin növbəti hücumları və xam xəyalları puça çıxdı.

Azərbaycanda nəşr edilən demokratik mətbuat imperialistlərin və İran irticaçılarının Azərbaycan xalqının sülh arzularına qarşı çevrilmiş bu fitnəkar hərəkatlarını bütün dünya xalqları qarşısında ardıcılıqla ifşa edirdi.

İmperialistlərin və İran irticasının başlıca məqsəd və hədəfi Azərbaycandakı azadlıq hərəkatını boğmaq idi, çünki Azərbaycan xalqının və milli azadlıq hərəkatının düşmənləri eyni zamanda İran azadlığı və istiqlaliyyətinin düşmənləri idilər. Onlar Azərbaycan xalqının azadlığını İran azadlığının zamini və icraçısı gördükləri üçün ondan qorxurdular.

Pişəvəri Asiya xalqlarının milli azadlıq hərəkatlarının cəlladı olan imperialistləri və onların mənfur hərəkatlarını damğalayaraq demişdir: «...müstəmləkə sahibi olan dövlətlər içərisində. Həqiqət yoxdur. Onlar istəyirlər neçə milyonluq bir xalqı öz mənfəətlərinin və şum məqsədlərinin qurbanı etsinlər. Onların məqsədləri fəqət qazanmaq, qazanmaq, qazanmaqdır»⁷.

Azərbaycan Demokrat Fırqəsi Mərkəzi Komitəsinin 1946 cı il may ayının 30 da və iyun ayının 1 də keçirilmiş geniş plenumu Milli Hökumətin başnaziri Pişəvərinin İran hökuməti ilə apardığı danışıqlar haqqındakı hesabatını dinləyərək Azərbaycan nümayəndə heyətinin siyasi hərəkat xəttini bəyəndi və müzakirələrin müvəffəqiyyətlə başa çatdırılması uğrunda ardıcılıqla mübarizə aparmağı fırqənin icraiyyə heyətinə bir vəzifə olaraq tapşırırdı.

Fırqənin yeritdiyi düzgün siyasəti, Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatının güclü dalğası və İran azadixahlarının ardıcıl mübarizəsi nəticəsində 1946 cı il iyun ayının 13 də Qəvamüssəltənənin siyasi müavini Müzəffər Firuz başda olmaqla nümayəndə heyəti danışıqları davam etdirmək üçün Azərbaycanın paytaxtı Təbriz şəhərinə gəldi.

Bu münasibətlə «İran ma» qəzeti 11 iyun 1946 cı il tarixli nömrəsində Azərbaycanda xalq hakimiyyəti yarandığı vaxt o gündü dövlət başçısı Sədr və Həkiminin, altı ay keçdikdən sonra yeni dövlət başçısı Qəvamüssəltənənin Azərbaycan məsələsində yeritdikləri siyasət və mövqelərini onların sözləri ilə belə şərh etmişdir: «Azərin 21 də (12 dekabr 1945 ci il) Azərbaycan Demokrat Fırqəsi Təbrizdə hökuməti ələ aldı. O vaxt mərkəzi dövlət qışqırdı: «Biz bu yağları yerlərində oturdacayıq». Biz onları aradan aparmaq üçün Birləşmiş Millətlər Şurasından kömək istəyəcəyik. Düz altı ay sonra xurdadın 21 də (13 iyun 1946 cı il) mərkəzi dövlət Azərbaycana nümayəndə heyəti göndərdi ki, Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatının başçıları ilə danışıq aparsın. Bu gün mərkəzi hökumət aramlıqla deyir: «Biz Azərbaycanın demokratik hərəkatı ilə həmkarlıq etməyə hazırıq, biz məsələləri sülh və danışıq yolu ilə həll edəcəyik, biz onların tələblərini eşitməyə hazırıq, biz Birləşmiş Millətlər Şurasına daxili işlərimizə qarışmağa icazə verməyəcəyik».

Danışıqlar iki gün davam etdi. İran dövlətinin nümayəndə heyəti ilə Azərbaycan milli hökumətinin nümayəndə heyəti razılığa gələrək birinci dəfə görüş və müzakirələrdə İran dövlətinin 7 maddədən ibarət bəyanatı ilə birlikdə 15 maddədən ibarət hər iki dövlət nümayəndəliyi tərəfindən birgə müqavilə imzalandı,

Müqaviləyə görə Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatı İran dövləti tərəfindən demokratik bir hərəkat kimi rəsmən tanınmışdır. Bu haqda göstərilir ki, keçmiş istibdad hökuməti məmurlarının, azadlıq və demokratiya düşmənlərinin sonsuz zülmü nəticəsində 1324 cü ilin şəhrivər ayının 12 də (1945 ci il) yaradılmış hərəkat mütərəqqi, demokratik və İranın həqiqi istiqlaliyyət və təməmiyyətinin zamini olan bir hərəkat tanınır⁸.

Müqavilədə Azərbaycanda həyata keçirilmiş torpaq islahatının bütün İranda həyata keçirilməsi qeyd olunmuşdu.

Müqaviləyə əsasən Azərbaycan xalqına yalnız ibtidai məktəblərdə deyil, habelə orta və ali məktəblərdə, elmi ocaqlarda, dövlət idarələrində Fars dili ilə yanaşı Azərbaycan dilini tədris etmək və işlətmək ixtiyarı

verilmişdi.

Müqavilənin 12 ci maddəsində bu haqda göstərilir ki, orta və ali məktəblərdə tədris Fars və Azərbaycan dillərində aparılsın⁹.

Müqavilədə Azərbaycanda əqəliyyət təşkil edən Kürd, assori və erməni xalqlarına da məktəblərdə 5 ci sinfə qədər öz ana dilində oxumaq hüququ verilməsi göstərilmişdi.

Müqavilədə əsas maddələrdən biri də bütün İranda demokratik üsulun həyata keçirilməsi və azadlığın təmin olunması üçün yeni seçki qanununun 15 ci məclis tərəfindən təsdiq olunması idi. Bu demokratik seçki qanununa görə bütün İranda qadınlara kişilərlə bərabər hüquq verilməsini İran dövləti öhdəsinə götürürdü.

Müqavilənin 9 cu maddəsində bu haqda göstərilir ki, dövlət 15 ci məclis açılan kimi qadınların kişilərlə bərabər ümumi, gizli, müstəqim, bərabər seçkilərdə iştirak etmək hüququ əldə etmələri barəsində seçki qanununun layihəsini məclisə təqdim edib və onun təsdiq olunmasını istəyəcəkdir¹⁰.

Müqavilədə eyni zamanda İran məclisində Azərbaycan vəkllərinin sayının Azərbaycan əhalisinin sayına görə artırılması qeyd olunmuşdu.

Müqaviləyə əsasən əgər Azərbaycan xalqı İran məclisinə 24 nümayəndə seçib göndərirdisə, sonralar əhalisinin sayına görə 44 nümayəndə göndərəcəkdir. Bu isə məclis nümayəndələrinin üçdə birini təşkil edir.

Bundan başqa, müqavilədə əhəmiyyətli maddələrdən biri də dövlət məmurlarının Azərbaycan xalqı tərəfindən seçilməsidir. Azərbaycan şəhərlərinin xarabalığa çevrilməsi, xalqın maarif, tibb və sadə yaşayış imkanlarından məhrum edilməsi məhz bu səbəbdəndir, çünki Tehrandan gələn məmurların məqsədi Azərbaycan xalqını qarət etmək, çapıb talamaq, varlanaraq geri qayıtmaq olmuşdur.

İran dövləti ilə bağlanmış müqavilənin 5 ci maddəsində Azərbaycanın gəlirinin yüzdə 75 faizinin Azərbaycanın özü üçün saxlanması, yüzdə 25 faizinin də İranın ümumi məxarici üçün mərkəzə göndərilməsi göstərilmişdi. Bu maddənin də Azərbaycan xalqı üçün böyük əhəmiyyəti var idi, çünki Azərbaycanda milli hökumətin qələbəsinə qədər onun bütün gəliri Tehrana göndərilirdi. Xalqın zəhmətinin və alın tərinin məhsulu olan bu gəlir onun yaralarını sağaltmaq üçün yox, Tehrandan eyni işlərlə məşğul olan varlıların ciblərinə tökülürdü. Lakin bundan sonra isə həmin gəlirin 75 faizi Azərbaycanın sənayesini, iqtisadiyyat və mədəniyyətini inkişaf etdirməyə, xalqın mənafeyinə xidmət etməyə yönəldiləcəkdi.

Azərbaycan xalqı bütün İranda demokratiya və azadlığın bərpa edilməsi naminə, İran xalqının mənafeyi xatirinə, İranın istiqlaliyyəti üçün müzakirə və danışıqlarda böyük güzəştlərə getməyi lazım bildi.

Proletariatın dahi rəhbəri V. İ. Lenin 1918 ci ildə yazdığı «Amerika fəhlələrinə məktub» adlı əsərində göstərmişdir ki: «Burjuaziyaya qalib gəlmək xatirinə, hakimiyyətin fəhlələr əlinə keçməsi xatirinə... hər bir qurbanı verməkdən və o cümlədən bir hissə torpaq qurbanı verməkdən, imperializm qarşısında ən ağır məğlubiyyətlərə dözməkdən çəkinməyin mümkün olduğunu və lazım gəldiyini başa düşməyənlər sosialist deyillər»¹¹. Məhz buna görə də İran dövlətinin təkidinə görə Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Zəncan və Xəmsə vilayətindən Azərbaycan xalq qoşunlarını və fədai dəstələrini geri çağırmaq və həmin yerləri İran dövlətinin ixtiyarına vermək qərara alındı. Hər iki nümayəndə heyəti tərəfindən imzalanmış müqaviləyə əsasən Azərbaycan milli məclisi — Azərbaycan əyaləti əncüməni, Azərbaycan Nazirlər Şurası — Azərbaycan müdirilər heyəti, məhəlli vəzirlər — Azərbaycan idarə rəisləri adlandırıldı.

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin və milli hökumətin bütün bu güzəştlərə getməkdən məqsədi Azərbaycan xalqının əldə etdiyi nailiyyətlərə bütün İranda qanuni şəkil vermək, bu demokratik islahatları İranda da həyata keçirmək, İran xalqlarını işıqlı və azad günə çıxarmaq, xalqı imperializm və müstəmləkə əsarətindən xilas etmək idi.

Azərbaycan xalqı ilə birlikdə İran xalqı, İranın ictimaiyyəti, demokratik təşkilatlar və qəzetlərdə İran dövləti

ilə Azərbaycan milli hökuməti arasında bağlanmış müqaviləni bəyəndi, onu İran xalqlarının azadlıq və istiqlaliyyəti üçün böyük bir sənəd kimi qiymətləndirdilər.

Bu münasibətlə İranın bir sıra şəhərlərindən, Hizb Tudeyi İranın təşkilatlarından və fəhlə həmkarlar ittifaqlarından, gənclər və qadınlar təşkilatı və demokratik cəmiyyətlərdən Azərbaycan milli hökuməti adına təbrik teleqramları və məktubları gəlirdi.

İsfahandan göndərilmiş təbrik teleqramında deyilir: Azərbaycanın şücaətli Demokrat Firqəsinin rəhbəri Pişəvəri cənablarına!

İsfahan fəhlələri, əkinçiləri, müxtəlif təbəqələrdən olan ziyalıları və bütün azadixahları tərəfindən buna vəkil edilmişəm ki, azadixah və qabaqcıl demokrat firqəsinin azərbaycanlıların və sair vətəndaşların həqiqi hüququnu ələ almaq uğrundakı müvəffəqiyyətini təbrik edirəm. Demokrat Firqəsinə və İran millətinin azadixah ünsürlərinə gündən günə daha artıq müvəffəqiyyətlər arzulayıram.

Hizb Tudeyi İranın İsfahan təşkilatının məsulu Fədakar¹².

İran qadınlarının hüququnu müdafiə edən cəmiyyət Tehrandan göndərdiyi teleqramda İran qadınlarının sevincini bildirərək yazır: «Qadınların hüququnu müdafiə edən cəmiyyət bu vasitə ilə öz səmimi təşəkkürlərini Sizə və Demokrat Firqəsinin başqa rəhbərlərinə bildirir ki, Siz öz sarsılmaz iradə və fədakarlıqlarınız sayəsində İranın azadlığı yolunda böyük müvəffəqiyyətə nail olmuşsunuz. Xüsusən qadınları qərinələr boyu davam edən əsarət və məhrumiyyətdən qurtarmaq, habelə onların seçkidə iştirak etmələri və sair ictimai hüquqlara malik olmaları üçün böyük qədəmlər götürmək Demokrat Firqəsinin böyük hərəkatının bərkətindən vücuda gəlmişdir.

Qadınların hüququnu müdafiə edən cəmiyyət»¹³.

Azərbaycanda nəşr edilən demokratik mətbuat Azərbaycan və İran xalqlarının ictimai siyasi həyatı üçün böyük əhəmiyyətə malik olan İran dövləti ilə imzalanmış müqaviləni günün siyasi mövzusu kimi qiymətləndirdi.

«Azad millət» qəzeti bu münasibətlə yazırdı: «Azərbaycan bir dəfə daha öz tarixi vəzifəsini şərəfət və sədaqətlə yerinə yetirməyə müvəffəq olub müxaliflərin ağzından vurdu. Müvafiqətnamə bağlandı. İranda demokrasi üsul yaranmağa zəminə hazırlandı»¹⁴.

Doğrudan da Azərbaycan Demokrat Firqəsinin rəhbərliyi altında Azərbaycan xalqının birillik qəhrəmancasına mübarizəsi və fəaliyyəti ona İran xalqları içərisində böyük nüfuz, hörmət, şöhrət, sədaqət və etibar qazandırdı.

İran azadixahları etiraf edirlər ki, bizim milli demokratik hərəkatımızın təsiri Azərbaycan hüdudunda qalmayıb bütün İrani işıqlandırmış və bütün İran azadlığının zamini olmuşdur¹⁵.

«Azad millət» qəzeti bu münasibətlə yazır: hərəkatımızın nəticəsində İranda irticanın cəbhəsi parçalandı, İranın azadixahları Sədr və Həkimini kimi mürtəcə dövlət başçılarının zülmündən qurtardı.

Əgər Azərbaycanın fədakar və qəhrəman xalqı Tehranın mürtəcə hökumətlərinin zülm və təzyiqinin müqabilində qiyam etməsəydi, indi İranda azadlıqdan əsər qalmayıb, Tehranın dustaqxanaları dolmuşdu¹⁶.

Bu bir inkaredilməz həqiqətdir ki, Azərbaycanda qələbə çalmış 1945—1946 cı il Milli azadlıq hərəkatının qüdrəti İranda azadlıq və demokratik üsulun təmin edilməsi üçün qədəmlər götürməyə əlverişli zəminə hazırlamışdı. Məhz buna görə də müqavilə imzalandıqdan sonra İran dövlətinin başçısı Qəvamüssəltənə Hizb Tudeyi İranın rəhbərlərindən 4 nəfərini öz dövlət kabinəsinin tərkibinə qəbul etmişdi.

1945—1946 cı ildə Azərbaycanda qələbə çalmış milli azadlıq hərəkatının nəticəsidir ki, «İndi həmin yoldaşlarımız məmləkətin muqəddəratında şirkət edirlər. Bu, xalqımızın ciddiyyəti sayəsində olmuşdur»¹⁷.

Gün keçdikcə, İranın üfüqləri işıqlandıqca İran xalqları Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatının məzmununun həqiqi mənasını daha yaxşı dərk edir və gözləri ilə görürdülər. Artıq bu dövrdə biz İran şəhərlərində xalq kütlələrinin təşəbbüsü ilə əyaləti .əncümənlərin yaradılması uğrunda geniş. fəaliyyət göstərildiyinin şahidi oluruq.

1. Seyid Cəfər Pişəvəri, «21 Azər», 1961 ci il.
2. və 3. «Azərbaycan» qəzeti. ikinci dörə. no. 185, 29 aprel 1946 cı il.
4. «Azad Millət», Azərbaycan milli məclisinin orqanı, no. 36, 14 may 1946 cı il.
5. və 6. «Azərbaycan» qəzeti. ikinci dörə. no. 196, 11 may 1946 cı il.
7. Seyid Cəfər Pişəvəri, «21 Azər», 1961 ci il.
8. «Azərbaycan» qəzeti, no. 201, 17 may 1946 cı il (Azərbaycan nümayəndələrinin Tehran hökuməti ilə apardıqları müzakirələr barəsində bəyanat).
9. «Azərbaycan» qəzeti. ikinci dörə, no. 226, 15 iyun 1946 cı il.
10. «Azərbaycan» qəzeti, no. 226, 15 iyun 1946 cı il (Mərkəzi hökumətlə Azərbaycan nümayəndələri arasında razılaşdırılmış qərardadın mətni).
11. V. İ. Lenin, Əsərləri, 28 ci cild.
12. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə, no. 232, 22 iyun 1946 cı il
13. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə, no. 233, 24 iyun 1946 cı il
14. «Azad Millət», qəzeti. Təbriz, ikinci dövrə, no. 63, 14 iyul 1946 cı il.
15. «Şəhrivərin on ikisi», Təbriz, 1946 cı il.
16. «Azad Millət», qəzeti. Təbriz, ikinci dövrə, no. 79, 15 avqust 1946 cı il
17. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə, no. 278, 19 avqust 1946 cı il.

İmperializmə Qarşı və İran Despotizmi Əleyhinə Hərəkatın Mahiyyəti Haqqında

Müstəmləkə və asılı ölkə xalqlarının azadlıq hərəkatları kimi, 1945—1946 cı ildə Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatı da imperializmə və onun əlaltıları olan İran irticasına qarşı yönəldilmişdir.

Bunu qeyd etmək lazımdır ki, Hizb Tudeyi İranın Mərkəzi Komitəsi, onun mübariz inqilabi mətbuatı Azərbaycan xalqının demokratik hərəkatının əhəmiyyətini və onun təsirini yüksək dərəcə qiymətləndirmiş, irtica və imperializmə qarşı mübarizədə Azərbaycan xalqının möhkəm və sədaqətli arxası olmuşdur

Hizb Tudeyi İranın Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Riza Radmənəş demişdir ki, Azərbaycanın demokratik hərəkatı İranın azadlıq və istiqlalının zəminidir. Biz hər vaxt mürtəcelərin ağır təzyiqlərinə məruz qaldığımız zaman demokratik Azərbaycanın polad kimi bizim müdafiəmizdə durduğunu xatirimizə gətiririk. Yoldaşlar! Yeri vardır ki, siz keçmiş və indiki mübarizə ilə və fədakarlığınızla fəxr edəsiniz. Mən Abadan fəhlələrinə nitq edərkən onlara dedim ki, İranın bütün azadixahları, xüsusilə Azərbaycan sizə nicat verəcəkdir¹.

1945 ci ilin iyul ayında Beynəlxalq Həmkarlar İttifaqları Federasiyasının baş katibi Lui Sayan Fransadan İrana dəvət edilmişdi. Tehranda olarkən Azərbaycan zəhmətkeşləri onu Azərbaycana dəvət etdilər. Lui Sayan 1946 cı il iyul ayının 24 də azad Azərbaycanın paytaxtı, inqilab ocağı Təbriz şəhərinə gəldi. O, milli azadlıq hərəkatının Azərbaycan xalqına vermiş olduğu demokratik hüquqları, xalqın güzəranının gündən günə yaxşılaşdığını, ölkənin abadlaşmasını, bir sözlə, öz müqəddəratına sahib olmuş Azərbaycan xalqının siyasi hüquqlara malik olduğunu, təsərrüfat, elm və mədəniyyət sahəsində əldə etdiyi nailiyyətləri gözləri ilə görüb şahidi oldu.

Lui Sayan Təbrizdə keçirilən Azərbaycan Həmkarlar İttifaqının birinci qurultayında nitq edərək, Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatını belə qiymətləndirmişdir: «Mən Beynəlxalq Həmkarlar İttifaqları Federasiyasının səmimi təbriklərini sizə — öz cəhanşümul qiyamı ilə əsarət zəncirini qırınlara çatdırıram. Mən sizin demokratik hərəkatınıza salam göndərirəm. Sizin yaratdığınız demokratiya İran milləti üçün parlaq nümunədir. Ümid edirəm ki, Azərbaycan demokratiyası bütün İrana yayılacaqdır»².

Orta Şərq fəhlələrinin nümayəndəsi, Suriya Livan Fəhlə Həmkarlar İttifaqlarının sədri Mustafa Əl əris Azərbaycan fəhlələrinin 23 iyul 1946 cı ildə Təbrizdə açılmış birinci qurultayında çıxış edərək demişdir: «...Azərbaycan xalqı bütün dünya xalqları arasında, xüsusilə Şərq xalqları arasında qeyrətli və azadlıq sevən bir millət kimi tanınmışdır... Biz, Ərəb fəhlələri, iftixar edirik ki, dünya müstəmləkəçilərinin atası sayılan ingilis imperialistlərinin çiyinləri sizin bu hərəkatınızın nəticəsində titrəyir, o, barmaqlarını gəmirir, zira o, məcbur olacaqdır ki, İrandan, bəlkə Misir və Şərqdən də əl çəksin»³.

İran fəhlələri həmkarlar İttifaqlarının Mərkəzi şurasının sədri Riza Rusta Azərbaycan fəhlələrinin birinci qurultayındakı nitqində Azərbaycan zəhmətkeşləri və onun demokratik hərəkatı ünvanına demişdir: «Azərbaycan xalqının demokratik hərəkatı İran kargərlər təşkilatının qüvvətlənməsinə böyük təsir buraxmışdır. Əgər Azərbaycan hərəkatı olmasaydı, indi azadixahlar zindanlarda çürüyərdilər. Bütün İran zəhmətkeşləri öz azadlıqları üçün Azərbaycan zəhmətkeşlərinə borcludurlar. Azərbaycan demokrasi ocağıdır. İndi bütün İran zəhmətkeşləri ümid edirlər ki, Azərbaycan zəhmətkeşlərinin köməyi ilə öz azadlıqlarını təmin edəcəklər»⁴.

Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatını və Azərbaycan xalqını İran azadlığını nicat vericisi adlandıran Hizb Tudeyi İranın Mərkəzi Komitəsinin üzvü Doktor Kəşavərz öz nitqində belə demişdir: «Bu birinci dəfə deyildir ki, Azərbaycanın şəhəmətli milləti İran millətini istibdad çəngəlinə qurtarır...

Saed və Sədrin vəhşət və terrorçu hökuməti azadixahları əzdiyi zaman bütün azadixahlar gözlərini

Azərbaycana dikmişdilər. Bu ümiddə də onlar səhv etməmişdilər.

Dünən siz, İran millətini Saed və Sədrin çəngəlindən qurtardınız. Sabah siz öz qüdrətli biləklərinizlə bütün İran üzərində azadlıq bayrağını qaldırıb İran millətinə nicat verəcəksiniz»⁵.

Azərbaycan xalqının 1945—1946 cı illər milli azadlıq hərəkatı İran xalqlarının imperializmə və mürtəce üsuli idarə əleyhinə apardıqları mübarizə tarixində özünə əbədi şöhrət qazandırdı, çünki bu hərəkat imperializm və faşizm əleyhinə aparılan mübarizənin içərisindən doğmuşdur.

Azərbaycan xalqının 1945—1946 cı illər hərəkatı öz mahiyyəti etibarı ilə İran despotizminə və imperializmin əsarətinə qarşı çevrilmiş bir hərəkat olduğu üçün, dünyanın və İranın vətənpərvər və azadlıq sezən xalqları tərəfindən ürəkdən sevilir və müdafiə olunurdu.

Bu hərəkatın imperializm və feodalizm əleyhinə və İran xalqlarının milli azadlıq hərəkatının bir hissəsi olduğunu göstərən «Mərdom» qəzeti öz fikrini belə ifadə edir: «...aydındır ki, Azərbaycan xalqının 1945—1946 cı illər demokratik hərəkatı vətənimizin azadlıq hərəkatının bir hissəsi idi və bu hərəkat tarixdə mütərəqqi və vətənpərəstlik hərəkatı kimi tanınmışdır. Bu hərəkatın imperializm və feodalizm əleyhinə olan məqsədləri bütün ölkə xalqlarının daha geniş hədəf və məqsədinə çevrilir»⁶.

Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatı İran zəhmətkeşlərinin inqilabi mübarizəsinin, müstəmləkə və kapitalist ölkələri xalqlarının sülh, demokratiya və sosializm uğrunda beynəlxalq imperializmə və irticaya qarşı apardığı mübarizə hərəkatının tərkib hissəsi olmuşdur. Buna görə də bu hərəkat mübarizənin ümumi yekunları cəhətdən də əhəmiyyətlidir.

V. İ. Leninin dediyi kimi, məzlum ölkələrin milli azadlıq hərəkatını rəsmi demokratik nöqtəyi nəzərindən deyil, imperializmə qarşı mübarizənin ümumi yekunundakı nəticələri nöqtəyi nəzərindən qiymətləndirmək, yəni mücərrəd halda deyil, dünya miqyasında qiymətləndirmək lazımdır.

1946 cı ilin fevral ayında Yuqoslaviya mətbuat attaşesinin nümayəndəsi Pavel Miyovic Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatı haqqında belə demişdir: «Mən Azərbaycanda qəhrəman və mübariz bir xalq ilə tanış oldum, o öz azadlığı və haqq işi yolundakı mübarizəsi ilə fəxr edir.

Mən inandım ki, bütün Azərbaycan xalqı öz milli hökumətinə bağlı və sadıqdır və həmişə onun arxasınca getməyə hazırdır.

Mən müşahidə etdim ki, milli hökumət qurulandan bəri Azərbaycanda milli mədəniyyət yaratmaq yolunda böyük qədəmlər atılmışdır.

Azərbaycanlılar arasında mən bir nəfərə rast gəlmədim ki, başqa bir millətə ədavət bəsləsin.

Azərbaycan hərəkatının böyük müvəffəqiyyətlərindən biri də budur ki, bütün mədəni ölkələrdə olduğu kimi, qadınlara kişilərlə eyni hüquq vermişlər.

Azərbaycan bütün iqtisadi çətinliklərlə mübarizədə qalib çıxmaqdadır. Bu müvəffəqiyyətlərə az bir zamanda nail olan bir xalq, milli azadlıq haqqına və milli istiqlaliliyyətə tamamilə layiqdir»⁷.

Bütün bunlar İranın və dünyanın bir sıra görkəmli siyasi xadimlərinin və demokratik mətbuatın Azərbaycan xalqının 1945—1946 cı illərdə qələbə çaldığı milli azadlıq hərəkatının antiimperialist, antifeodal, İran despotizmi əleyhinə obyektiv xarakterini və mahiyyətini, onların yazdıqları və söylədikləri fikirlər bu hərəkatın bütün İran xalqlarının demokratiya və milli azadlıq mübarizəsinə inqilabi təsir göstərməsini və eləcə də Azərbaycan xalqının İran azadlığının bayraqdarı və İran istiqlaliyyətinin alovlu müdafiəçisi olduğunu bir daha parlaq surətdə sübut etdi.

Azərbaycan demokratik hərəkatını, Azərbaycan Demokrat Firqəsinin ictimai, sinfi mahiyyətin xarakterizə edərkən bunu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Demokrat Firqəsinin yaranmasında, milli hökumətin

qurulmasında və fəaliyyətində əsas özək İran azadlıq hərəkatının və İran Kommunist Firqəsinin görkəmli xadimlərinin həlledici rolu olmuşdur.

Milli azadlıq hərəkatının əsas hərəkatverici qüvvəsi isə fəhlələr, kəndlilər, yoxsul və zəhmətkeş kəndli kütlələri olmaqla bərabər, bu hərəkatda sənətkarlar, qabaqcıl ziyalılar, milli burjuaziya və xırda burjuaziyanın və s. təbəqələrin müstəqil nümayəndələri iştirak edirdilər.

* * *

İmperialistlər və İran irticaçıları demokratik qüvvələri və demokratik hərəkatın sürətli yüksəlişinin qarşısını almağa çalışırdılar. Ölkədə irtica yenidən baş qaldırdı. İranın cənubunda irtica qüvvələri demokratik qüvvələrə amansız divan tuturdular.

Mazandaranda, Məşhəddə, Gilanda, İsfahanda, Şirazda, Kirmanşahda, Yəzddə — ümumiyyətlə cənubda Hizb Tudənin başçıları həbs və sürgün olundular, onların mətbuatı qadağan olunur, klubları qarət edilir, yandırılırdı.

Bundan başqa Rəştə və Giylənda dövlət məmurları bir dəstəni silahlandıraraq, Azərbaycana hücumla başladılar. Fədailər onlarla vuruşurdular. Ölənlərin və əsir düşənlərin cibindən İran Demokrat Firqəsinin bileti çıxırdı.

İmperialistlərin və mürtəce ünsürlərin azgınlığını göstərən «Azad millət» qəzeti yazır: «Bu axırlarda Şərqdə böyük azadlıq hərəkatının müvəffəqiyyət qazanması beynəlmiləl irtica cəbhəsinə ağır və sağalmaz zərbələr vurdu.

İrtica ünsürləri əl ayağa düşdülər. Türkiyədə irticacı qüvvətləndirdilər, Fələstin, Suriya və Misirdə azadixahları boğmağa əl atdılar. İndoneziya azadixahlarının başına bomba yağdırdılar...

Xozistanda zərbələr başlandı. Odlar açıldı. İmperializm kargərlərin evlərini yandırdı, yüzlərlə fəhlələri faciəli halda yaralayıb öldürdü, klublarına od vurdu»⁸.

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin və eləcə də İranın demokratik təşkilatlarının qarşısında irtica qüvvələrinə qarşı vahid cəbhə təşkil etmək kimi mühüm məsələ dururdu. Məhz buna görə də Hizb Tudeyi İran, İran Demokrat Firqəsi, Azərbaycan Demokrat Firqəsi, Kürdüstan Demokrat Firqəsi, Sosialist hizbi, Cəngəl (ictimaiyyun) hizbindən ibarət təşkilatların vahid cəbhəsi yarandı.

Demokrat və azadlıq qüvvələri möhkəmləndikcə İranın irticaçı hakim dairələri daha da azgınlaşaraq ölkənin hər yerində hücumla keçirdilər.

Qəvamüssəltənə «Bizi razı salmaq üçün və bizim xalqımızın etimadını qazanmaq üçün azadixah və demokratik hizblərin başçılarından dörd nəfərini öz kabinetinə dəvət etməklə bizim nehzətimizə və bizimlə aparılan danışıqlara açıq surətdə müxalifət edən vəzirlərin üzrünü istəmişdi»⁹.

Lakin bir neçə ay keçmədi ki, Qəvamüssəltənə Hizb Tudeyi İranın dörd nəfər üzvünü də dövlətin tərkibindən çıxartdı.

Artıq getdikcə Qəvamüssəltənənin maskası açıldı və onun yeritdiyi siyasətin demokratiya və azadlıq əleyhinə olduğu da özünü göstərdi.

İranın jandarm, qoşun və polisləri Zəncan şəhərini bir fəth kimi aldıklarını iddia edərək demokratlara divan tutdular. Onlar Zəncanda silahsız əhalini öldürüb, uşaqları boğub ayaqları altına saldılar.

Azərbaycan xalqı İran hökuməti ilə bağladığı müqavilənaməyə sadıq qaldı, lakin xəyanətkar Qəvamüssəltənə yazıb imzaladığı müqaviləni alçaqcasına pozdu.

«Azərbaycan xalqı verdiyi qola vəfadar qalmış və müvafiqətnamənin maddələrini birbəbir icra edərək bütün Xəmsə və. Zəncan vilayətini xalq qoşunları və fədailərdən boşaldaraq geri çəkdi. Qəvamüssəltənə isə Zəncan faciəsini vücuda gətirməklə öz müstəbid hoqqabaz və vicdansız simasını göstərdi. Qəvam bu sifəti ilə dünyanı aldatmağa müvəffəq ola bilməyəcəkdir. Onun ovcu oxunmuş və alçaq məqsədi aydınlaşmışdır»¹⁰.

Xəyanətkar Qəvamüssəltənə İran məclisinə seçkilərin guya azad keçirilməsi pərdəsi altında Azərbaycana «asayiş təmin etmək» adı ilə qoşun qüvvələri göndərməyə təşəbbüs edir. Bu münasibətlə nəşr etdiyi bəyanatında guya həmin silahlı qüvvələr siyasi işlərə qarışmayacaq, fəqət seçkidə qayda qanunu gözləyəcəkdir.

Azərbaycanda əmniyyəti və qayda qanunu qoruyan fə dai və xalq qoşunları olduğu halda silahlı qoşun qüvvəsinin Azərbaycana göndərilməsinin yalnız bircə məqsədi ola bilərdi, o da xalqın azadlığını boğmaq və yenidən onu əsarət altına almaq idi.

Amerika imperialistlərinin Tehrandakı səfiri Allen açıqdan açığa İranın daxili işlərinə qarışaraq, Azərbaycan xalqının azadlıq hərəkatını qan dəryasında boğmaq üçün Qəvamüssəltənəni Azərbaycana qoşun göndərməyə təhrik və təşviq edirdi.

Amerika imperialistlərinin bütün bu cəhdləri Azərbaycan xalqının demokratik nailiyyətlərini silah gücü ilə aradan aparmaq və İranda vətəndaş müharibəsi yaratmaq, qardaş xalqların qanlarını tökmək məqsədinə xidmət edirdi. İmperialistlərin, irticanın xalqın azadlığı əleyhinə çevrilmiş siyasətləri Azərbaycan, Kürd və İran xalqlarının sonsuz nifrət və qəzəblərinin artmasına səbəb oldu.

Amerikan İngilis imperialistlərinin və onların əlaltıları olan İran irticai qüvvələrinin hücumlarını dəf etmək, öz azadlığını qorumaq uğrunda ayağa qalxmış Azərbaycan və Kürd xalqları ilə birlikdə Azərbaycanın demokratik mətbuatı da firqənin; rəhbərliyi ilə geniş xalq kütlələrinin azadlıq keşiyində duraraq düşmənlərə qarşı kəskin bir silaha çevrildi.

«Azərbaycan» qəzeti «Hara və nə üçün gəlirlər? » adlı baş məqaləsində yazır: «Biz çox gözəl bilirik ki, ağayi Qəvam və irticai ünsürlər yeni bir diktatorluq vücuda gətirməyə çalışırlar. Biz çox gözəl anlamışıq ki, ağalar məşrutə və naqis qanun əsasını belə ortadan qaldırmaq fikrindədirlər.

Biz çox yaxşı anlamışıq ki, onlar istəyirlər pəst, rəzil və alçaq nöqərlərdən toplanmış bir məclis yaradıb onun adından İranda azadlıq rüşəsinə kəssinlər. Biz çox gözəl bilirik ki, onlar gündən günə şiddətlənməkdə olan azadlıq hərəkatından vəhşətə düşüb onun qabağını almaq üçün hər cür namərdliyə hazırdırlar»¹¹.

Qəzet Azərbaycan xalqının iradəsini, onun öz hüquqlarını son nəfəsə qədər müdafiə edəcəyini göstərərək yazır: qoy dünya bilsin ki, biz sülh və saziş yolunda hər cür fədakarlığa hazır olduğumuz kimi haqq və azadlığımızı paymal edənlərin burunlarını əzmək üçün daha böyük fədakarlıqlar göstərməyə amadəyik.

Elə bu zaman Azərbaycan əyaləti əncüməni İran dövlətinin başçısına öz kəskin etiraz teleqramını göndərdi. Orada deyilir: «...Soruşmaq lazımdır ki, məclis şurayi milli seçkisinin qoşun və əmniyyəyə çəkmələrinin altında əncam tapması qanun əsasının harasında yazılmışdır? Millətin məşru haqqı olan seçki işinə dövlət dəxalət etməlidir sözünü kim demişdir? Hansı məşrutə məmləkətində seçki vaxtı şəhristanlara müsəlləh qüvvə göndərilir?!. Əvvələn, Azərbaycanda əmniyyət kamilən bərqərarıdır. Bu mövqedə Azərbaycana silahlı qüvvə göndərmək buranın demokratik qüvvəsinə elan cəng etmək deməkdir... Nəhayət, əyaləti əncümən və Azərbaycan xalqı Azərbaycana hər bəhanə ilə qüvvə göndərilməsini (23 xordad 1325) 13 iyun 1946 cı il müvafiqətnaməsi ilə müxalif təşxis verib və onun əleyhinə ciddi surətdə etiraz edir»¹².

Amerika imperialistlərinin göstərişi ilə hərəkat edən Qəvamüssəltənə on minlərlə xalq kütlələrinin etiraz məktub və teleqramlarına top, tüfəng və atəşlə cavab verdi.

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin Mərkəzi Komitəsi 7 noyabr tarixli müraciətnaməsi ilə bütün dünyaya

bildirdi ki: «Bizim mübarizəmiz müqəddəs bir mübarizədir. Namərdliklə bizə hücum etmişlər. Onlar sülh uğrunda uzanan bir əli rədd edərək hiylə və təzvirlə müharibə etməyi bizə təhmil etmişlər. Bütün aləm bilməlidir ki, hücum onların tərəfindən başlanmışdır, müharibəni onlar bizə təhmil etmişlər»¹³.

Azərbaycanın demokratik mətbuatını vərəqlədikcə amerikalı imperialistlərinin Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatına qarşı çevrilmiş əzici və məhvedici hərəkatlarını və açıq aydın surətdə demokratik quruluşu boğmaq üçün İranın irticai qüvvələrinə maddi vəsait, top, tank, təyyarə və hər cür köməkliklər etdiklərini görürük.

Burada söz Tehran və Təbriz üstündə deyildir. Mətləb irtica və azadlıq üstündədir, vuruş xalq ilə xalq düşmənləri arasında meydana çıxan bir vuruşdur, «Azərbaycan» qəzeti yazır ki, bu xalq düşmənləri namərd əllərini əcnəbilər, məxsusən "İranı özünə müstəmləkə etmək fikrinə. düşən və iranlıları Amerikada heyvandan daha alçaq bir surətdə təhqir və tohin altında saxladıqları qaralardan daha alçaq bir hala salmaq istəyən amerikalılara, yüz milyonlarla Hindistan və sair yerlərdə yaşayan insanları əsir halında saxlayan ingilislərə nökrə olub bizim əleyhimizə «cəng səlib» (səlib müharibəsi elan etdilər)¹⁴.

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin Mərkəzi Komitəsi ilə Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Mərkəzi Şurasının müştərək bəyanatında göstərilir ki, indi Qəvam hökuməti xalq düşmənləri hökumətidir. Bu hökumət isə İrani amerikalılara satmaq istəyir. Onların pul və sərvəti, xalqın qanını sormaq həvəsi bunların gözlərini tutmuşdur. Bizim əleyhimizə top, tüfəng və təyyarə göndərən dövlət xalq dövləti deyildir. Ona görə də o, xalqın həyat və azadlığını məhv etməkdən utanmır, çəkinmir, xalqı vəhşətə salmaqdan xoşlanır, xalqın asayişini pozmaqdan həzz alır.

«Əgər dövlət xalq dövləti olsaydı, öz əhdini namərdanə bir surətdə sındırıb sülhsevər, azadixah və mərd bir xalqı müharibə meydanına çəkməzdi. İki qardaşı bir birinin qanını tökməyə vadar etməzdi. Hələ bizimlə bağladığı müvafiqnamənin mürəkkəbi qurumamışdır. Hələ Saqqız və Tikabın Azərbaycana verilməsi üçün yazılan müqavilənin kağızını qat yeməmişdir ki, o Tikab və Saqqızdan bizi təhdid etməyə, üzərimizə top, minaatan və tank təyyarə göndərməyə başlamışdır. Bu nacavanmərdlik, bu xəyanət bəşəriyyət tarixində Qəvam və onun hökumətinə əbədi nifrət, əbədi lənətnamə olub qalacaqdır. Qəvam bizə nisbətən alçaq, ən pəst bişərəflərdən pis rəftar etdi»¹⁵.

Məlum oldu ki, amerikalı imperialistləri Yaxın və Orta Şərqdə; xüsusilə İranda öz siyasi mövqelərini və nüfuzlarını möhkəmləndirmək və bu ölkənin zəngin neft sərvətlərini tamamilə ələ keçirmək, öz işğalçılıq və müstəmləkəçilik siyasətlərini həyata keçirmək üçün yeni müharibə alovunu şiddətləndirirdilər.

Dünya xalqları alman faşizminin yaratmış olduğu dəhşətli müharibədən təzəcə qurtarmışdı. Lakin amerikalı imperialistləri öz mənafeləri üçün yeni müharibə ocaqları yaratmağa çalışırdılar.

İmperialistlər bu hadisədən beynəlxalq aləmi qarışdırmaqda və Sovet sosialist dövlətinin sərhədlərində müharibə alovunu yandırmaqda istifadə etmək istəyirdilər...¹⁶

Azərbaycan xalqı dünyada sülhün naminə, İranda qardaş qanı tökülməsinin qarşısı alınması xatirinə Azərbaycan əyaləti əncümənin qərarına görə silahı yerə qoydu.

Beləliklə, Azərbaycanın fədai və xalq qoşunları müqavimət göstərməyərək. «asayiş təmin edən» İran qoşunlarının Azərbaycana gəlmələrinə yol verdi.

İnsan qanına susamış cəlladlar Azərbaycan, Kürd, Fars, Erməni, Assori xalqlarının mərd və namuslu oğullarını, o cümlədən: Milli Hökumətin prokuroru Firidun İbrahimini, Ərdəbil fərmandarı Azərbadəqanı, Marağa fərmandarı Sərhəng Qulamriza Cavidanı, Milli Hökumətin poçt teleqraf naziri general Kəbirini, general Əzimini, sərhəng Murtəzvini, Azərbaycan Demokrat Firqəsi Urmiyə Vilayət Komitəsinin sədri Azad Vətəni, Urmiyə Maarif rəisi Əyyub Şəkibani, qocaman inqilabçı Nurulla Yekanini, sərhəng Qulu Sübhünü, sərhəng Agahini, Qasimini, Qaffarini, İmranini, Şeyxini, Cövdəti, Dəbirniyyəni, Dadaş Tağızadəni, Əbdülhüseyn Əhmədini, Hüseyn Nurini (Zuvulun levi), Arsen. Şaxıyanı, mayor Ramtini, kapitan Əjdər

Baldarini, kapitan Allahverdi Ərəqəvanini, Əli Qəhrəmanını, igid şahsevən qızı Səriyyəni, Kürd xalqının rəhbəri Qazi Məhəmmədi, İran məclisinin nümayəndəsi Sədr Qazini, general Məhəmməd Hüseyn xan Seyf Qazini və yüzlərlə vətənpərvərləri güllələdilər və dar ağacından asdılar. Bu qardaş xalqların minlərlə mübariz oğul və qızları zindanlara salındı və sürgünlərə göndərildi. Qəhrəmancasına şəhid olmuş bu vətənpərvərlər dar ağacı altında, güllələnən zaman Azərbaycan milli himnini, internasional himnini oxuyaraq Azərbaycan, Kürd və İran xalqlarının milli azadlıq hərəkatına, demokratiya və sosializm ideyalarına, vətənə son nəfəslərinə qədər vəfadar və sədaqətli qaldıqlarını bildirdilər.

Tehranda nəşr edilən «Ahənge zendegi» qəzeti Azərbaycan xalqının qəhrəmanlığından danışaraq yazmışdır ki, qoşunun hücumu Amerika müstəşarlarının göstərişi ilə başlandı. Azərbaycanın və Kürdüstanın hər yerində dar ağacları quruldu. Dardan asılan və ya güllələnənlərin sözləri xalqa, azadlığa, eşq və parlaq gələcəyə olan ümidlə dolu idi¹⁷.

Azərbaycan və Kürd xalqlarının imperializmə və İran irticasına qarşı olan milli azadlıq hərəkatı bu qardaş xalqların şanlı mübarizə tarixində özünə ölməz şöhrət qazandırdı.

Azərbaycanın xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov bu barədə yazır: «Tarixin təkərini geri döndərmək, bir xalqın tarixində böyük milli demokratik hərəkatın açdığı yolları bağlamaq, şüur və düşüncələrdə buraxdığı izləri məhv etmək mümkün deyildir. İstər İranda və istər başqa yerlərdə irticanın indiki vəhşət və hay küyünü qələbə sayaraq xalqların azadlıq mübarizəsini metrə ölçənlər çox yanılırlar. Beynəlxalq irtica və yeni müharibə qızıqdıranların fitnə fəsadına uyaraq xalqlar azadlığı və demokratik hərəkatla oynayanlar harada olursa olsun, əvvəl axır əkdiklərini biçəcək, od vurduqları kitabların qığılcımından törəyən böyük alovun içində özləri məhv olacaqlar!»¹⁸. Qardaş Azərbaycan, Kürd və İran xalqlarının verdiyi qurbanlar hədəf getmədi və getməyəcəkdir.

Amerikan ingilis imperialistləri Azərbaycan və Kürd xalqlarının inqilabi hərəkatını qan içərisində boğub, demokratik quruluşlarını dağıdaraq doğma ana dilində nəşr etdiyi mətbuat və kitabları yandırdısa da, həmin mətbuatın inqilabi ideyalarını, milyonlarla sadə əmək adamlarının gözəl gələcək haqqındakı ideallarını ləğv edib aradan qaldıra bilmədilər.

Azərbaycanın böyük xalq şairi Səməd Vurğun öz alovlu sözləri ilə xalqın arzu, ümid və diləklərinin yaxın gələcəkdə həqiqətə çevriləcəyinə inamı yüksək sənətkarlıq və coşqun ilhamla belə ifadə etmişdir:

Cəllad! Sənin qalaq qalaq yandırdığın kitablar

Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu...

Biz köçürük bu dünyadan, onlar qalır yadigar,

Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu...

Yandırdığın o kitablar alovlanır... yaxşı bax!

O alovlar şölə çəkib şəfəq salır zülmətə...

Şairlərin nəcib ruhu məzarından qalxaraq,

Alqış deyir eşqi böyük, bir qəhrəman millətə...¹⁹

Azərbaycan demokratik mətbuatı imperialistlərin və onların əlaltıları olan İran irticasını bütün dünya qarşısında damğaladı. Qardaş xalqların azadlıq və sülh səsini dünyanın sülhsevər və mütərəqqi insanlarına çatdırmaqda demokratik mətbuatın böyük xidməti oldu. Azərbaycanın demokratik mətbuatı hərəkatla bir meydana gəlib inkişaf etdiyi üçün o, sülh və azadlıq keşiyində də möhkəm və səbatlı durdu və öz vəzifəsini ləyaqətlə yerinə yetirdi, Demokratik mətbuat Azərbaycan xalqının düşmənlərinə qarşı ardıcıl mübarizə apardı, bu xalqın milli azadlıq hərəkatını, onun doğma dilini varlığını. mütərəqqi bir millət kimi dünyaya

tanıtıldı. Azərbaycanın demokratik mətbuatı Azərbaycan xalqının 1945—1946 cı illər imperializm və İran irticası əleyhinə milli azadlıq uğrunda aparmış olduğu mübarizəsinin ən dəyərli və ən qiymətli tarixi sənədi və ensiklopediyasıdır.

Azərbaycan xalqının 1945—1946 cı illərdə nəşr edilmiş demokratik mətbuatı və əsas orqan olan «Azərbaycan» qəzeti geniş xalq kütlələrinin irtica qüvvələri üzərinə müvəffəqiyyətli hücumunu təşkil etməkdə, Azərbaycan xalqının inqilabi mübarizə yollarını marksizm leninizm ideyaları ilə işıqlandırmaqda firqənin əlində ən kəskin və etibarlı silah idi.

Məhz belə bir dövrdə, inqilabi hərəkatın yüksəldiyi və geniş zəhmətkeş xalq kütlələrinin birləşdiyi dövrdə mətbuatımız üzərinə götürdüyü vəzifənin öhdəsindən şərəflə gəlir və geniş zəhmətkeş kütlələri, birinci növbədə fəhlə və kəndliləri inqilabın qələbəsinə səfərbər edir və onları öz demokratik hüquqlarını həyata keçirməyə ruhlandırır.

Marksizm leninizmin həyatverici ideyaları ilə işıqlanan və mübariz inqilabçılar tərəfindən təşkil edilmiş demokratik mətbuat İranda və Cənubi Azərbaycanda öz müstəmləkəçilik siyasətlərini həyata keçirən amerikalı ingilis imperialistlərinə və onların kəsib yalayan İran irticaçılarına qarşı çevrilmiş, xalq kütlələrinin mübariz ideyalarını, arzu və əməllərini, düşüncə və hisslərini özündə əks etdirməklə, onların gözəl və işıqlı həyat uğrunda, bütün İran xalqlarının beynəlmiləl qardaşlıq və əməkdaşlığı uğrunda mübarizə inamını artırır və daha da möhkəmlədir.

Azərbaycan, Kürd və İran xalqları marksist partiyası olan Hizb Tudeyi İranın sıralarında sıx birləşərək, vahid cəbhədə imperializmə və feodal quruluşuna qarşı ardıcılıqla mübarizə aparırlar. Bu mübarizədə partiyanın inqilabi mətbuatı qardaş xalqların mübarizə yollarını işıqlandırır və İran xalqlarının inqilabi əzmini və qələbəyə olan inamını daha da artırır və möhkəmləndirir.

Sovet İttifaqı başda olmaqla, sosialist cəbhəsinin yeni yeni nailiyyətləri kapitalist və müstəmləkə ölkələri xalqlarının milli azadlıq hərəkatının kəskinləşməsi və qələbələri imperializmi sarsıdır. Tarixə zəmanəmizin kommunizm qurucuları qurultayı kimi daxil olmuş Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının XXII qurultayının qəbul etdiyi yeni Proqramında deyilir: «Dünya coşqun milli azadlıq inqilabları dövrü keçirməkdədir. İmperializm xalqların çoxunun milli istiqlaliyyətini və azadlığını boğmuş, onları amansız müstəmləkə köləliyi zəncirinə çəkmiş olduğu halda, sosializmin meydana gəlməsi məzlum xalqların azadlığa çıxması dövrüdür. Milli azadlıq inqilablarının güclü dalğası müstəmləkə sistemini süpürüb atır, imperializmin dayaqlarını sarsıdır»²⁰

1. Bax: «Zəfər» qəzeti, no. 315, Tehran, 28 iyul 1946 cı il.
2. «Nameyi rəhbər» qəzeti, no.775, Tehran, 26 iyul 1946 cı il.
3. «Rəhbər» qəzeti, no. 776, Tehran, 1946 cı il.
4. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə, no. 259, 26 iyul 1946 cı il.
5. Yenə orada, no. 260, 27 iyul 1946 cı il.
6. «Mərdom» qəzeti, beşinci dövrə, no. 26, 21 dekabr 1961 ci il.
7. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə, no. 125, 13 fevral 1946 cı il.
8. «Azad Millət», qəzeti. Təbriz, no. 66, 21 iyul 1946 cı il.
9. Seyid Cəfər Pişəvəri, «21 Azər», 1961 ci il.
10. «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə, no. 70 (359), 27 noyabr 1946 cı il.
11. Seyid Cəfər Pişəvəri, «21 Azər», 1961 ci il.
- 12 «Azərbaycan» qəzeti, ikinci dövrə, no. 73 (364), 1 dekabr 1946 cı il.
- 13 «Azərbaycan» qəzeti, no. 77 (366), 7 dekabr 1946 cı il (Azərbaycan Demokrat Firqəsi Mərkəzi Komitəsinin Müraciətnaməsi).
14. «Azərbaycan» qəzeti, no. 81 (370), 11 dekabr 1946 cı il
15. «Azərbaycan» qəzeti, no. 81 (370), 11 dekabr 1946 cı il (Azərbaycan Demokrat Firqəsi Mərkəzi Komitəsi ilə Azərbaycan Həmkarlar İttifaqının Mərkəzi Şurasının müştərək bəyanatı)
16. «Mərdom» qəzeti, Tehran, no. 29, 17 aprel 1950 ci il.
17. «Ahənge Zendegi» qəzeti, Tehran, 12 dekabr 1953 cü il.
18. Mirzə İbrahimov, «Cənubi Azərbaycanda Milli Demokratik Hərəkət Haqqında», «İnqilab və Mədəniyyət» jurnalı, no. 4, 1947 ci il.
19. Səməd Vurğun, «Lirika», Azərnəşr, 1957 ci il.
20. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Proqramı, Azərnəşr, 1961 ci il.